

Verwonder je ...

... over je alledaagse omgeving

Anne ter Moll

Hoe kan ik als ruimtelijk vormgever de omgeving creëren die
tot verwondering kan leiden?

Aandacht geven aan de kleine dingen in het alledaagse leven,
zodat we ons meer kunnen verwonderen.

Afstudeerscriptie | Anne ter Mull | Studentnummer 1524060

30.03.2020 | Scriptiebegeleidster Jopje Bakker

ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten | Bachelor Interieurarchitectuur
| Zwolle

*‘Trek eropuit.
Ga zoveel mogelijk naar buiten, want daar gebeurt het’*

Sergio Herman

Voorwoord

Verwonder je in je alledaagse omgeving. Bekijk en ervaar je dagelijkse omgeving met een onbevangen, kinderlijke en open houding. Laat ruimte over voor spontaniteit en geniet van de fijne kleine dingen in het dagelijks leven. Ga op ontdekking in de natuur of in de stad. Wandel en beweeg door de ruimte. Voel je vrij. Verwonder je.

Schrijven over verwondering binnen het vakgebied interieurarchitectuur was niet gemakkelijk. Ik heb het ervaren als een ontdekkingstocht, waarin ik verschillende paden heb bewandeld en af en toe een stuk terug moest. Ik heb genoten van de momenten die het me bracht: frustratie, zelfontwikkeling en blijdschap. Ook in dit proces gaat het om kill your darlings, maar zolang je dicht bij jezelf blijft, reflecteert en stappen durft te zetten kom je tot een scriptie, waarin ik me als ontwerper heb ontwikkeld en neergezet.

Mijn dank gaat uit naar Jopje Bakker, die me heeft begeleid om tot de kern van verwondering te komen. Ook wil ik Egbert van Gessel bedanken, die me heeft geholpen om bij de rode draad van het verhaal te blijven en met de spelling en grammatica. Vervolgens wil ik Albert Weerd bedanken voor de tweede spelingscontrole. Verder ben ik enorm dankbaar voor alle steun en lekkere maaltijden van mijn ouders Ben en Wilma en mijn grote broer Bart. En om niet te vergeten alle gezelligheid van mijn vrienden.

Anne ter Mull
30 maart 2020
Zwolle

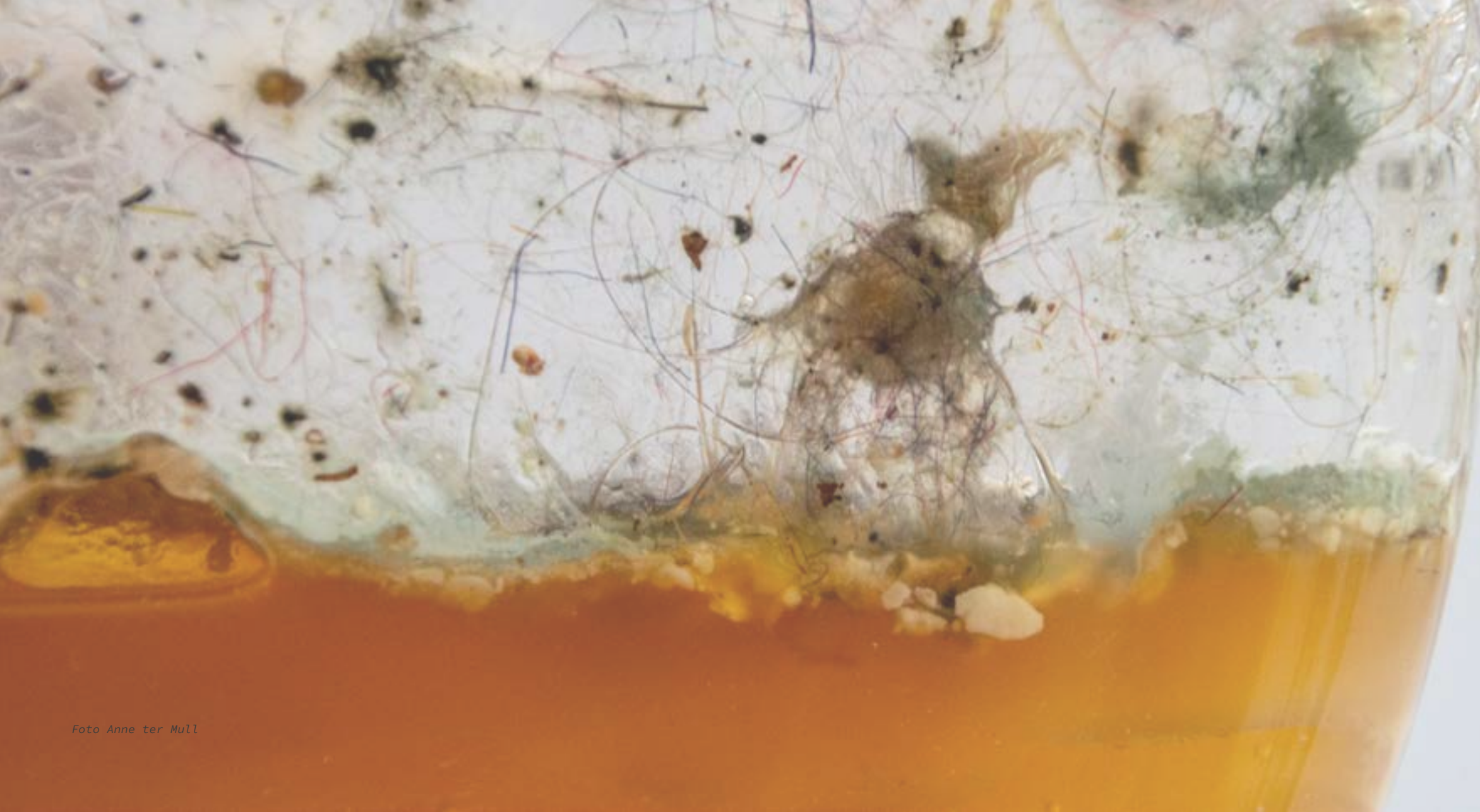

Foto Anne ter Moll

Inhoud

Voorwoord	
Verwondering over mijn omgeving	12
1. Wat is verwondering?	18
1.1 Kinderlijke verwondering	25
2. Wat betekent verwondering voor mij als ontwerper?	26
3. Bezinning	34
3.1 De ervaring van je eigen omgeving	39
3.2 De stad met de natuur verbinden	42
3.3 Wandelen als zingeving	47
4. Ontwerpmiddelen om de ontvankelijkheid te stimuleren	54
4.1 Sturing door de ruimte	56
4.2 Vertraging door lichtinval	67
4.3 Aandacht vragen	70
4.3a Kleur	71
4.3b Verschaling	76
5. Mijn positie bepaling	78
Voetnoten	84
Literatuurlijst	86

**Verwondering
over mijn
omgeving**

Al van kleins af aan kijk ik met open ogen naar de wereld en hou ik ervan om buiten te zijn. Ik weet nog goed dat ik vaak door de grote tuin van mijn opa en oma heen rende, die vol stond met bloemen, groenten en fruitbomen. Op een dag ontdekte ik een doorgang tussen de struiken en de bomen. Enthousiast kroop ik er doorheen en kwam ik zo uit bij de aardbeien. Stiekem plukte ik een paar aardbeien en wilde alweer verder rennen, maar mijn oog viel op een huisjesslakje. Het zag er zo lief uit en in de zon werd hij haast transparant. Ik verwonderde me erover, pakte het op en ging op zoek naar mijn oma om het aan haar te laten zien.

Als kind al verwonderde ik me vaak over kleine dingen in mijn omgeving. Ze maken mij nieuwsgierig, als het kan raap ik het op, verzamel ik het of maak ik er een foto van. Tijdens het wandelen valt mijn oog dan ook vaak op kleine dingen als dat ene bloempje dat tussen de tegels door groeit, een kever of een gebroken stoeptegels. De wereld ligt

namelijk aan je voeten. Daarnaast geniet ik met volle teugen van kleine momenten als het zachte zonlicht dat door het raam schijnt of de regendruppels die in een plas water plenzen, het spreekt mij tot de verbeelding. Met deze momenten sta ik even stil bij iets kleins in de dag. Al ontdekkend en rondstruinend verken ik vaak mijn omgeving, de ene keer is dat de natuur en de andere keer de stad. Ik word er enthousiast van als ik nieuwe plekken of wegen heb ontdekt. Bij een speurtocht kon ik ook erg fanatiek worden om de weg te vinden. Voor mij gaat het om

Foto Anne ter Mull

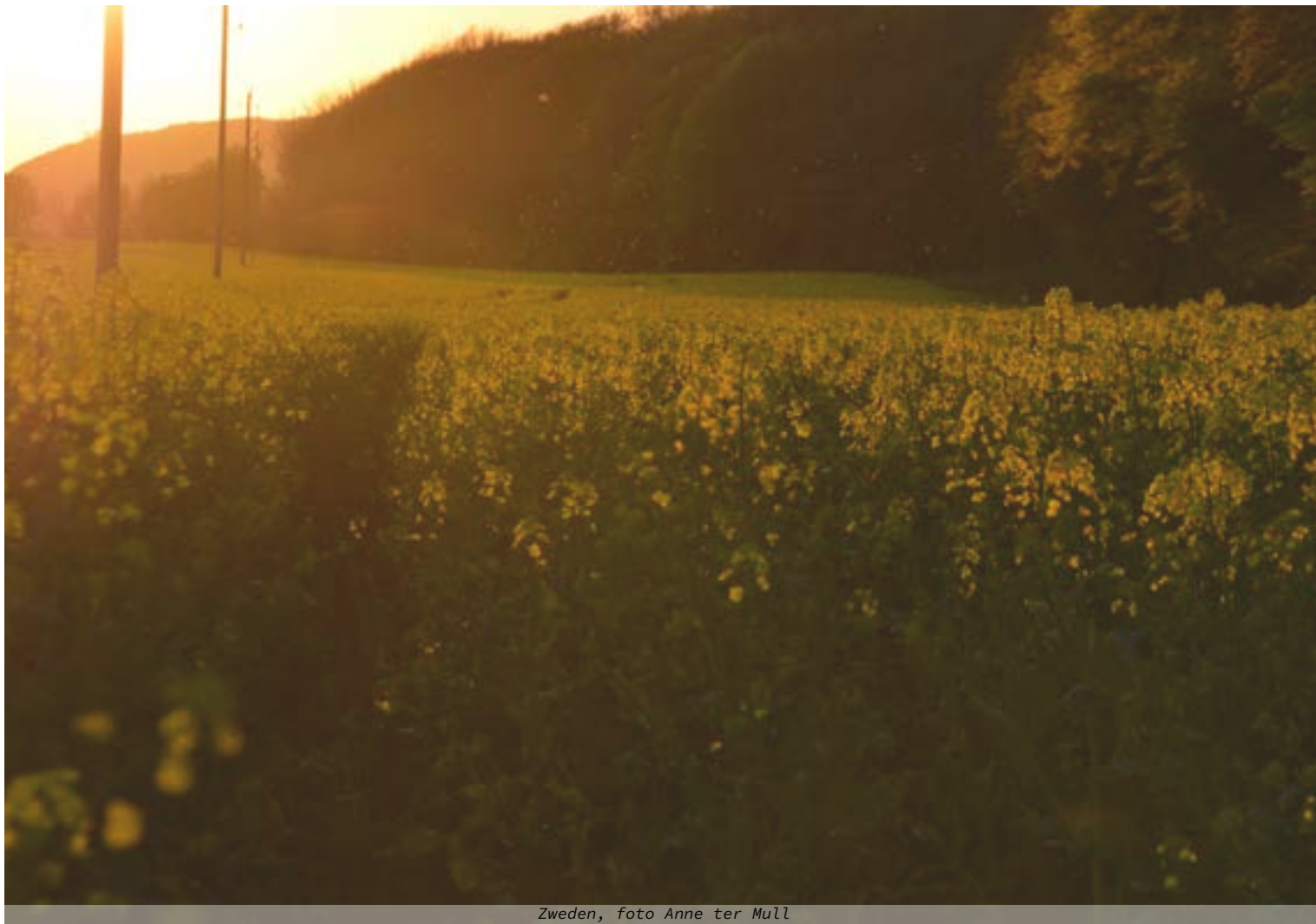
het rondkijken in mijn omgeving, om alles zo goed mogelijk in mij op te nemen en dingen te ontdekken. In die tuinen van mijn opa's en oma's vond ik het fijn om naast een van mijn oma's op een houten bankje te zitten, met een speculaasje en een sapje in de hand, om zo te genieten van het groene uitzicht of de mensen die voorbijkwamen. Een ander fijn almachtig gevoel in de natuur is het springen in de golven van de zee, kopje-onder gaan in het zoute water om vervolgens weer het strand op te stappen, waar je de wind door je haren voelt gaan. De beleving van

Foto Anne ter Mull

het groen en de natuur vind ik fijn. Er valt namelijk zoveel te beleven: geuren, kleuren en geluiden. Je hoeft daarvoor alleen maar even stil te staan.

Toen ik klein was waren de dingen nog niet zo vanzelfsprekend als nu, was de verwondering misschien veel groter, leek niet alles zo op elkaar en was er meer vrijheid om ongebonden te spelen, te ontdekken en meer tijd om je te vervelen. Nu ik 23 ben, raak ik nog steeds geboeid door kleine details, voel ik nog steeds die opwindende wanneer ik een nieuwe plek of route heb ontdekt en geniet ik met volle teugen van de weidse natuur. Als ik mezelf vergelijk met de mensen om mij heen, komt die kinderlijkheid bij mij nog steeds regelmatig naar boven. Maar het is alsof, wanneer je ouder wordt, de regels en de verantwoordelijkheden van het volwassen zijn de kinderlijkheid wegdrücken. Aan de ene kant is dat logisch, want je hebt bepaalde verantwoordelijkheden gekregen, aan de andere kant denk ik dat we het spelelement in ons leven soms helemaal zijn kwijtgeraakt en dat we te druk zijn met onze to-do-lijstjes, dat we vaak van hot naar her gaan en vergeten stil te staan bij wat

Zweden, foto Anne ter Mull

we zien in onze omgeving. We passeren namelijk niet alleen onze omgeving, we zijn er juist onderdeel van. Wij laten onze sporen daarin achter en de omgeving heeft invloed op ons. Naar mijn idee zouden we vaker even stil kunnen staan om uit de sleur van het dagelijkse leven te komen, zodat we weer met een opener houding naar onze omgeving kunnen kijken. We zouden onszelf weer meer de ruimte en tijd moeten gunnen om ons te verwonderen over onze omgeving.

Vandaar dat ik in mijn scriptie wil onderzoeken hoe ik met mijn ruimtelijke ontwerpen die open houding en die ontvankelijkheid naar de wereld kan stimuleren. Het kan een aanleiding zijn voor de gebruiker om te fantaseren, nieuwsgierig te worden, te gaan spelen en te experimenteren. Mijn onderzoeksvraag is dan ook: ‘Hoe kan ik als ruimtelijk vormgever de omgeving creëren die tot verwondering kan leiden?’ Ik geloof in het laten stilstaan van de mens, zodat hij een moment van ‘zijn’ heeft in zijn omgeving, om zo vanuit ontvankelijkheid die omgeving intenser te beleven of te bekijken. Hierdoor ontstaat wellicht een moment van verwondering.

Ik ben geïnteresseerd hoe ik die ontvankelijkheid voor de ruimtelijke omgeving kan stimuleren. Met deze ruimtelijke omgeving bedoel ik de ruimte om ons heen waar we ons op dat moment bevinden. Dat kan een interieur zijn, een natuurgebied, landelijk of stedelijk landschap. In mijn scriptie gaat het mij om de openbare buitenruimte en het gebouw zelf. De openbare buitenruimte bestaat uit verschillende plekken, zoals pleinen, parken en begraafplaatsen. Deze plekken hebben hun eigen functie en vragen daarmee om een locatiegericht ontwerp. Hierbij gaat het de ene keer over zitgelegenheden en de andere keer over speelplekken.¹ We verblijven vaak zowel in de openbare buitenruimte als in een gebouw. Bij een gebouw gaat het om de uiterlijke verschijning en wat erbinnen gebeurt. Zowel bij buiten als binnen zijn, spelen de beleving, ervaring en het bekijken van je omgeving belangrijke rollen. Daarnaast zijn binnen en buiten ook altijd met elkaar verbonden. Daarom ben ik verschillende elementen gaan onderzoeken die de ontvankelijkheid kunnen opwekken of stimuleren, zodat ik die kan toepassen in mijn ontwerpen.

Foto Anne ter Moll

1

**Wat is
verwondering?**

De basis voor mijn scriptie is verwondering, maar omdat verwondering zo breed is en op vele manieren is op te vatten, zal ik daar meer over uitleggen. Volgens het woordenboek wordt verwondering namelijk beschreven als het gevoel dat we hebben als er iets onverwachts gebeurt of ergens verbaasd of verrast over zijn.² Het kan ook een bevreemding of sensatie zijn. We kunnen het ook beschrijven als: even stilstaan bij iets, iets wat misschien altijd gewoon lijkt of iets wat we nu ervaren als een wonder. Maar niet iedereen is het eens met deze betekenissen.³

Een feit is dat verwondering heel persoonlijk is, dat iedereen het anders ervaart en het op andere momenten beleeft. Het is zo persoonsafhankelijk, omdat iedereen zijn eigen interesse en karakter heeft. Maar hoe we ons voelen bij een moment van verwondering is over het algemeen hetzelfde, net als bij blijdschap of verdriet. Waar de één verwondering associeert met het gevoel wanneer iets tegen onze verwachting ingaat, een

moment waarin we overdonderd zijn, ziet de ander het als iets spiritueels of subliems. Op die momenten voelen we niet de behoefte om te praten en zijn we er stil van. We zouden kunnen zeggen dat het spirituele gevoel ons nederig maakt, alsof we tegenover een persoon staan, iemand of iets waartoe we ons kunnen verhouden. Een ik-jij-relatie zoals ze dat in de filosofie noemen. Verwondering is tevens ook iets dat ons overvalt. We kunnen er niet naar op zoek gaan of het iemand opleggen om zich te verwonderen.⁴ De Nederlandse Columnist Thomas Verbogt (1952 –) ziet verwondering als iets heilzaam en verwondert zich dagelijks. Hij heeft baat bij het dagelijks verwonderen, omdat hij het zo heilzaam vindt. Zijn advies: “probeer je dagelijks te verwonderen, dat maakt je leven avontuurlijker, prikkelender en voller.”⁵

Het gevoel van verwondering kan positief en ook negatief zijn, maar het is belangrijk om te weten dat verwondering niet hetzelfde is als verrast of nieuwsgierig zijn. Verrast zijn is namelijk iets onverwachts, zorgt voor verbazing en verbazing wordt beschreven als bevreemding. Maar ook verbazing is zeker niet hetzelfde als verwondering, omdat

verbazing ingaat tegen onze eigen verwachtingen. Deze verwachtingen zijn gebaseerd op onze kennis en ervaringen die we hebben opgedaan, terwijl bij verwondering de verwachtingen geen rol spelen.⁶ We verwonderen ons namelijk in het moment. Verwonderen is mogelijkheden zien en het geeft ruimte voor interactie en ontwikkeling.⁷

Daar waar verrast zijn wordt gebaseerd op onze eigen kennis en ervaringen, wakkert nieuwsgierigheid het verlangen aan om iets te weten te komen. We zijn belangstellend en benieuwd. Het is zelfs een natuurlijk aangeboren onderzoekend gedrag bij mensen en dieren. Vanuit onze oertijd is nieuwsgierigheid namelijk de kracht geweest om te overleven. Tevens zal het dan ook altijd de drijfveer blijven om ons verder te ontwikkelen door de jaren heen. Daarnaast is er het emotionele aspect dat zorgt voor verkennen, onderzoeken en leren. In de tijd van de Middeleeuwen werd nieuwsgierigheid gezien als een negatieve eigenschap. Het geloof werd als een boom der kennis gezien en daarmee hadden de kerk en de vorsten alle macht over de toevloed van kennis, maar tijdens de Verlichting begon men zich meer open te stellen voor de

‘buitenwereld’ en emancipeerde men zich. De ontwikkelingen van tuurmedia⁸ binnen de wetenschap zorgden voor vele ontdekkingen. Heerlaas bestempelde de elite deze najagers van nieuwsgierigheid als monsters. De vele ontdekkingsreizen in de 16e en 17e eeuw zorgden voor vele onbekende objecten die werden tentoongesteld in rariteitenkabinetten. Waar eerst alleen de elite ervan kon genieten, werd het later voor de lagere klassen toegankelijk.⁹ Zo is nieuwsgierigheid van iets negatiefs tot een plezierige beleving geëvalueerd. Maar nog steeds heeft nieuwsgierigheid een negatieve kant. Dat is namelijk

1. Rariteitenkabinet

wanneer we ons te veel met andermans zaken bemoeien. Nieuwsgierigheid is dus het te weten willen komen en het vergaren van kennis, terwijl verwondering een moment van zijn is zonder verder iets te willen.¹⁰

De Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven (1928–2001) benoemt in zijn boek “De inleiding tot verwondering” dat verwondering een toestand is; deze toestand is een moment van zijn dat tot andere dingen aanzet. Dus uit deze verwondering volgt iets anders, het kan dus aanzetten tot nieuwsgierigheid of tot een verrassend gevoel. Veel filosofen zien verwondering zelfs als het begin van de filosofie.¹¹ Het is het uitgangspunt van wijsbegeerte, letterlijk vertaald: het verlangen en streven naar kennis en wijsheid.¹² Maar om ons te kunnen verwonderen moeten we ons bewust zijn van onze omgeving en ontvankelijker worden. Dat bewust zijn stelt ons namelijk in staat om ons zelf ten opzichte van de omgeving te zien. Het gaat om wat we voelen, zien, ervaren en dat we merkt wat we op dat moment aan het doen zijn of ervaren. Zo zijn er eigenlijk heel veel dingen die we onbewust doen of ervaren, maar door ons bewuster te zijn van onze omgeving creëer we

een meer ontvankelijke houding, waardoor we dus meer openstaan voor verwondering.

Als verwondering de verbazing over het onverwachte kan zijn, dan ben ik daarin het meest geïnteresseerd. Daar waar Verhoeven het juist heeft over verwondering dat leidt tot wijsbegeerte, vind ik het interessanter om te kijken of die verwondering de mens emotioneel dichterbij de dagelijkse dingen kan brengen. Daarmee bedoel ik dat ik niet zozeer de rationele en reflectieve kant op zoek van verwondering, maar meer de vrolijkheid en de speelsheid en de korte sensatie die vraagt om een herhaling van het gevoel. Het woord sensatie heeft wellicht iets oppervlakkigs, omdat het doet denken aan vermaak waarbij de gebruiker in de rol van een consument wordt gedwongen. Deze koopbare en herhaalbare sensatie bedoel ik niet. Het gaat mij wel degelijk om iets belangrijkers. Het moet namelijk voor de mens een toegevoegde waarde hebben.

Deze kant van verwondering waarbij vrolijkheid, sensatie en speelsheid een rol spelen, leidt tot een onbevangen, kinderlijke en open manier om de omgeving intenser te erva-

ren en te bekijken. In de omgeving vinden we namelijk prikkels, elementen of middelen die ertoe kunnen leiden dat wij ontvankelijker worden voor onze omgeving. Het gaat mij als ontwerper om de ontvankelijkheid die voortkomt uit mijn ruimtelijke ontwerpen en aanzet tot vrolijkheid, sensatie en speelsheid. Deze ontvankelijkheid heeft te maken met het alledaagse, het stilstaan en onze omgeving intenser bekijken. We kunnen zeggen dat er een interactie nodig is om ontvankelijker te worden. Hierbij spelen architectuur dan wel ruimtelijke ontwerpen een grote rol. Het

ontwerpen zelf zie ik als een proces, een speurtocht vol met ontdekkingen. Dit proces zouden we kunnen zien als een spel waarbij de uitkomst niet vaststaat en er geen ingesloten paden zijn naar een eindproduct.

Brusselplein, Utrecht, Fontein Rotsmaatwerk, foto Anne ter Mull

2. Verbindingsbrug Prinses Maximaziekenhuis en Wilhelmina Kinderziekenhuis, Utrecht, LIAG-architecten

1.1 Kinderlijke verwondering

Als we nog jong zijn maken we veel dingen voor het eerst mee. De Nederlandse filosoof Paul van Tongeren (1950 -) benoemt dan ook dat dit de reden is waarom kinderen zich over veel dingen verwonderen. Ze gaan actief op onderzoek uit in hun omgeving en hoeven alleen maar hun zintuigen open te zetten om verwonderd te raken.¹³ Door hun onbevangenheid en opmerkzaamheid zien zij nog het bijzondere in de gewone dingen die wij als vanzelfsprekend ervaren. Dit is dan ook iets dat wij als volwassenen jammer genoeg verliezen. De Nederlandse journalist Merel Remkes (1980 -) benoemt dat we als volwassenen nieuwe dingen al gelijk beoordelen, terwijl we juist van deze onbevangenheid, opmerkzaamheid en speelsheid van kinderen kunnen leren.¹⁴ Dit helpt ons namelijk om ontvankelijker te worden voor onze omgeving. Daarnaast is het ook een manier om even stil te staan bij momenten in onze dag. Deze kinderlijke openheid voor de wereld is ook iets wat terugkomt als we dichterbij de dood komen, want dan realiseren we ons vaak dat het leven zo mooi is en niet zo vanzelfsprekend.

LIAG-architecten (1919 -) is een Nederlands bureau dat deze open kijk naar de omgeving heeft toegepast in de verbindingsbrug tussen het Prinses Maximaziekenhuis (2018) en het Wilhelmina kindziekenhuis in Utrecht. Als bureau streeft zij naar het creëren van een omgeving die de mens weer blij maakt. Bij deze loopbrug ervaren we hoe het is om meer omgeven te worden door kleur. Door het gekleurde glas zien we de buitenwereld anders, daarnaast zorgt de zon voor mooie gekleurde schaduwvlakken op de grond. Dit nodigt kinderen uit om een interactie aan te gaan met de kleuren. We kunnen ons voorstellen hoe deze kinderlijke speelsheid en verwondering zorgt voor een blij moment van het kind en hoe de ouders een geluksmomentje ervaren om hun kind weer te horen lachen. Wellicht laten zij ook hun eigen kinderlijke verwondering naar boven komen om te genieten van dit spel.¹⁵

2

**Wat betekent
verwondering
voor mij als
ontwerper?**

Verwondering is een belangrijk aspect in mijn dagelijks leven. Deze houding naar de wereld is voor mij een manier van werken die dicht bij mij staat. Tijdens het ontwerpproces ontstaan er vaak dingen die ik niet had verwacht of waar ik geen invloed op heb en kom ik tot nieuwe inzichten. Tevens is het voor mij een manier om op een ontdekkende, onderzoekende en experimentele wijze bezig te zijn waarbij ik plezier en enthousiasme ervaar. Bij het ontdekken ervaar ik dat de weg ergens naartoe vaak leuker en interessanter is dan de eindbestemming of het resultaat zelf. Ik ontwerp dus op een procesmatige manier waarbij het eindproduct zich al werkend ontwikkelt.

De natuur is een inspiratiebron voor mij. Ik zie het als een weidsheid die bestaat uit natuurgebieden zoals bossen, duinen en heide waar je doorheen kunt dwalen. Voor mij is de tuin ook natuur en even belangrijk als de weidse natuur. Beide zie ik namelijk als het grootte, waarin ik oog heb voor de klei-

ne dingen. Het gaat mij niet om het grote effect van de natuur dat kan leiden tot ingehouden ademen van verwondering of om zo'n groot mogelijke tuin te hebben. Voor mij is het belangrijk om het genieten van de frisse lucht en mijn ogen te openen voor mijn omgeving, waarin ik kleine dingen kan zien als korstmossen, fraaie ijsbloemen of juist de bezige mieren op de grond. Ook in de openbare buitenruimte valt veel te zien of te beleven, maar naar mijn idee staan we niet vaak genoeg stil bij wat die te bieden heeft. Als ontwerper vind ik dat het onze taak is de openbare buitenruimte er meer

Foto Anne ter Mull

uit te lichten, want naast het struinen daar doorheen en het genieten van het weer, biedt het ons de mogelijkheid om even uit de dagelijkse sleur te stappen en aandacht te hebben voor de kleine dingen.

Ik ben dus gefascineerd door de kleine dingen in het grote geheel. Zoals ik al benoemde in de inleiding, zie ik deze kleine dingen als fijne genietmomenten in het dagelijks leven. Maar ook als kleine objecten, beestjes of materialen. Deze kleine dingen staan voor mij voor aandacht. De momenten dat ik aandacht geef aan wat ik doe of aan mijn omgeving zorgen ervoor dat ik intenser van mijn omgeving kan genieten en een rustmoment heb in mijn alledaagse leven. Veel van deze kleine dingen bevatten voor mij een mysterie, die we kunnen bekijken en aanraken. Daarmee zie ik ze niet als nutteloos en verzamel ik ze in mijn rariteitenkabinet, net als de Franse kunstenaar Marcel Duchamp (1887-1968) die meeneembare rariteitenkabinetten maakte in koffers als museumpjes.

Ook vind ik het fascinerend hoe de kleine dingen bij toeval kunnen ontstaan, zoals bij het experimenteren met materiaal waarbij

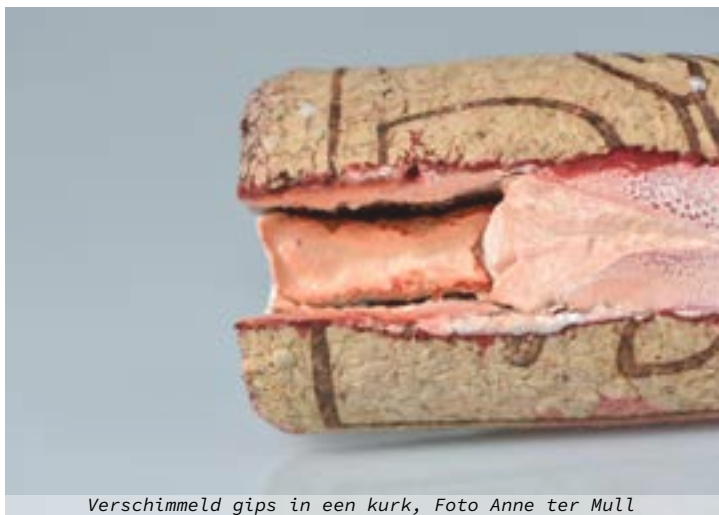
structuren en kleuren tevoorschijn komen. Het is een proces waar we nooit volledige controle over hebben, want we kunnen het maar deels beïnvloeden, waardoor er altijd iets unieks. Het zijn dingen die we niet van tevoren kunnen ontwerpen en juist aan het licht komen door gewoon iets te doen of te maken. Dit zie ik terug in mijn eigen werk, bij onder andere in een opdracht uit het eerste jaar waar we een sieraad moesten maken dat geen echt draagbaar sieraad mocht zijn. De opdracht vroeg ernaar om detail en schoonheid met elkaar te verbinden. Hierin kon ik mijn gevoelig-

3. Box in a Valise, Marcel Duchamp

Kleine stukjes gips tussen de draden in het glas, Foto Anne ter Mull

Verschimmeld gips in een kurk, Foto Anne ter Mull

Rode uitdrogende besjes in een eikeldopje, Foto Anne ter Mull

heid voor toevallige effecten toepassen bij het ontwerpen. Op de foto's zien we dat het gips is gaan schimmelen, de besjes langzaam zijn gaan verschrompelen, waarbij ik later pas zag dat er een dun draadje aan de lijm was blijven plakken, en dat er kleine stukjes gips in de draden terecht waren komen, dat juist voor een mysterieus beeld zorgde.

Vaak noemen we deze toevallige ontstaanswijze een 'foutje' en zien we daar de schoonheid niet van in, terwijl deze kleine details in materiaal het ding juist uniek kunnen maken. Deze manier van experimenteren, ruimte geven aan de toevalligheden en kijken hoe materialen bij elkaar komen, zie ik ook terug bij de Zwitserse architect Peter Zumthor (1943 -) en de Italiaanse architect Carlo Scarpa (1906-1978). Daarmee zijn ze voor mij grote voorbeelden. Zo heeft Zumthor bij de Broeder Klauskapel (2007, Duitsland, Mechernich) het beton in lagen laten gieten, waardoor er mooie golvende structuren en kleurverschillen te zien zijn en bij de Saint Benedict Kapel (1988, Zwitserland, Sumvitg) laat hij de houten gevelbekleding verweren door de weersinvloeden. Hierdoor zijn kleurverschillen ontstaan

in de houten leien. Op sommige plekken zijn ze zelfs helemaal zwart of grijs geworden. Daarnaast zien we ook een voorbeelden van Scarpa en Zumthor die allebei hun materialen laten verweren door water. Scarpa benadrukt graag in detail de overgang tussen materialen door gebruik te maken van horizontale en verticale lijnen, zoals in het museum Fondazione Querini Stampalia (restauratie, 1961-1963, Italië, Venetië).¹⁶ Hierin voegt hij een lamp op een harmonieuze manier toe in de wand. In het muurvlak komen de koperen strip, het lichtarmatuur en de marmeren platen samen.¹⁷

4. Fondazione Querini Stampalia, Italië, C.Scarpa

*Saint Benedict Kapel, Zwitserland, P.Zumthor,
foto Anne ter Miull*

Broeder Klauskapel, Duitsland, P.Zumthor, foto Ben ter Mull

In het museum Castelvecchio (1959-1073, Italië, Verona) heeft Scarpa een detail ontworpen voor een voetstuk van een beeld dat vast zit aan de muur. Hierin benadrukt hij de verbinding tussen twee metalen oppervlaktes door in de hoeken een koperen cirkel te plaatsen.¹⁸ Met de materialen en kleine dingen creëer ik als ontwerper het uiterlijk en het gevoel van mijn ontwerpen. Om deze eerder en beter te kunnen zien moet de gebruiker met een open houding naar de omgeving kijken.

Het ontdekken, de sensatie van het struinen door de buitenruimte en de kleine dingen kan ik ook wel de kern van mijn fascinatie noemen en de manier waarop ik naar mijn omgeving kijk. Als ik van hieruit naar mijn vakgebied kijk, realiseer ik me dat vooral de natuur aandacht krijgt in dit aspect en de bebouwde ruimte maar weinig. Daar zou ik als ontwerper verandering in willen brengen, want als we onze stedelijke openbare ruimtes met meer fantasie ontwerpen en de interactie ermee kunnen stimuleren, zou dat onze bebouwde ruimte verlevendigen. De steden zouden plekken kunnen worden waar we met

plezier naartoe gaan en steeds momenten van verwondering kunnen ervaren. Hierbij gaat het om de ervaring van onze leefomgeving.

5. Castelvecchio, Italië, C.Scarpa

Foto Anne ter Moll

3

Bezinning

We leven nu in een steeds snellere en mobiele maatschappij, waarin we vaak de hele dag druk bezig zijn, veel routines hebben en veel dingen als vanzelfsprekend zien. Als we tussendoor moeten wachten zijn we geneigd om op onze mobiele telefoon te kijken. Hierdoor vraag ik me af of we nog wel genoeg momenten van zijn hebben in onze omgeving, waarin we stilstaan bij wat we zien of ervaren. Zoals ik al benoemde zijn we niet zomaar passant van onze omgeving, maar juist onderdeel ervan. Verschillende filosofen en onderzoekers zeggen dat doordat we continu bezig zijn, we niet vaak genoeg in het nu zijn, in het moment van de alledaagsheid. De Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976) geeft aan dat we juist momenten van bezinning, rust en inkeer hebben als we ons openstellen voor de prikkels in onze omgeving.¹⁹ Deze momenten kunnen juist heel waardevol zijn voor onze ontspanning en creativiteit.

Volgens de Nederlandse filosoof Awee Prins (1957 -) zouden we ons meer moeten verve-

len, want volgens hem kunnen we in de verveling echt geraakt worden door de alledaagsheid en daarmee een moment in het nu hebben.¹² Daarom vindt hij dat we de verveling niet moeten proberen te verdrijven door alleen maar bezig te zijn met werken of entertainment, maar dat we het juist een kans geven om te spreken.¹⁹ De Nederlandse psycholoog Diana Groos benoemt dat verveling de nieuwsgierigheid voor onze omgeving kan bevorderen, waardoor we op een creatieve manier op zoek gaan naar nieuwe toepassingen voor de alledaagse dingen.²⁰

Maar moeten we dan niet veel langzamer gaan leven en ons aansluiten bij de slow-beweging, zodat we de tijd hebben om ons te vervelen? Volgens de Canadese journalist Carl Honoré (1967 -) leiden we aan haastziekte, waardoor we alleen langs de oppervlakte van het leven gaan. Alleen snelheid laat zich niet forceren, want “in een actief verzet tegen het gemis van een intens leven, zoals in een dergelijke ‘ethiek van de ont-haasting’, eigent de mens zich iets toe wat hij alleen maar als een geschenk zou kunnen bezitten”.²¹ Ik sluit mij aan bij de filosofen Friederich Nietzsche (1844-1900, Duits),

Valdimir Jankélévitch (1903-1985, Frans) en Herman van Dijn (1943 - Nederlands), die vinden dat we in ieder geval langzamer met onze tijd om moeten gaan en dat niet de hele dag opgevuld hoeft te worden.²² Dijn benoemt dat “Het komt er [...] op aan het alledaagse zo te beleven dat er ruimte is voor het oplichten van het mysterie. [...]”²³ Naar mijn idee zouden we meer openheid en spontaniteit moeten hebben voor wat de dag ons brengt. Daarnaast moeten we onszelf ook genoeg rustmomenten geven in het alledaagse.

In deze rustmomenten zouden we volgens de Britse onderzoekster Danielle Marchant²⁴ en de Duitse neurobioloog Henning Beck²⁵ (1983 -), onze hersenen even niet moeten belasten. Dit noemen zij nutteloze momenten of een non-activiteit. Door iets te doen als breien, kleuren, boeken ordenen of over stapstenen lopen, ontlasten we even het hardwerken-de deel van ons brein, waardoor het in een dagdroom-modus komt. Op zulke momenten kunnen we overvallen worden door inspiratie of creativiteit en zijn we ontvankelijker voor onze omgeving.

Rust- en genietmomenten in het alledaagse zijn waardevolle momenten die we vaker zouden moeten benutten. Juist door even stil te staan bij het alledaagse kunnen we geraakt worden door het leven, worden we creatiever en zijn we ontvankelijker voor onze omgeving. Dit moment van even stilstaan in het alledaagse leven is wat ik met mijn ontwerpen in de ruimtelijke omgeving wil stimuleren. Maar ik besef wel dat dit misschien lastig is. Bij de IJsfontein (2015-2019) in Dokkum, van kunstenaar en hovenier Birthe Leemeijer (1972 -), ervaarde ik dat moment. Ik heb lang staan kijken en me verwonderd over hoe de ijsvorming van de fontein steeds veranderde door de warmte van de zon en hoe mensen er een interactie mee aangingen.²⁶

IJsfontein, Dokkum, Birthe Leemeijer, Foto Ben ter Mull

IJfontein, Dokkum, Birthe Leemeijer, Foto Ben ter Mull

3.1 De ervaring van je eigen omgeving

Het gaat mij erom ontvankelijker te worden voor je alledaagse omgeving. Die alledaagse omgeving speelt een belangrijke rol bij hoe wij ons voelen en daarmee heeft het invloed op onze ontvankelijkheid. Hoe wij ons voelen in de omgeving en of we iets prettig vinden wordt vaak bepaald door onze behoeften op dat moment en in welke situatie we ons bevinden. Door bewuster te worden van onze omgeving kunnen we onszelf vrolijker en blijer maken, zegt de Amerikaanse onderzoekster Ingrid Fetell Lee. “Blijdschap kun je namelijk buiten jezelf zoeken en daardoor steeds opnieuw ervaren, als een oneindige bron die nooit verloren gaat.” Ook benoemt ze: “juist dat wat bij toeval een gelukzalige grijs ontlokt of een moment van ontspanning geeft kan elk moment anders zijn.”²⁴ Daarnaast speelt de hoeveelheid groen, het straatbeeld en de architectuur ook een rol bij hoe wij ons voelen in de omgeving. Hoe we de buitenwereld waarnemen is een onbewust proces. De Nederlandse omgevingspsycholoog Joren van Dijk (1984 -) zegt dat we: “via onze zintuigen in een fractie van seconde in

kaart brengen welke mogelijkheden de omgeving biedt voor de activiteit die we zoeken: kunnen we hier veilig oversteken, mijmerend fietsen, geconcentreerd werken?”²⁴ Die verkenning gaat intuïtief: “je kunt niet alles de hele tijdbewust tot je nemen, dat zou je doodmoe maken.”²⁴ Maar volgens de Nederlandse journalist Annemiek Leclaire (1969 -) zou meer oog voor onze samenleving niet gek zijn, want we zijn zo verstedelijkt en worden in beslag genomen door technologie. Hierdoor, benoemt Leclaire, zijn we steeds minder goed om ons heen gaan kijken.²⁴

Een ander gevolg van het feit dat we steeds minder goed om ons heen kijken, is dat we minder bewust zijn van de kwaliteiten en invloeden die onze omgeving op ons heeft. De bebouwing of inrichting van kantoren speelt veel in op onze vrolijkheid, gevoel van veiligheid of speelsheid. Zo heeft de Britse omgevingspsycholoog Gary Evans (1948 -) onderzocht wat ons juist blij of gedeprimeerd maakt met betrekking tot de bebouwde omgeving. Zo zegt hij dat de meeste mensen in gebouwen van een lichte, schone omgeving houden met makkelijke zichtlijnen en dat we juist niet van donkere, gure en winderige

hoekjes houden. Maar we houden volgens hem nou ook weer niet van te hoge gebouwen. In het artikel ‘The built environment and mental health’ schrijft hij namelijk dat te hoge, te grote en onpersoonlijke gebouwen de mens juist ongelukkig maakt.²⁴ Maar de scheidslijn tussen wat algemeen is en wat persoonlijk, is dun. Van Dijk benoemt namelijk dat: “de één vindt het fijn als een plein ruimtelijk en overzichtelijk is, maar een kind mist daar waarschijnlijk kleine verstopplekjes in.”²⁴

Wat hieruit naar voren komt is precies dat wat mij intrigeert met betrekking tot de bebouwde ruimte. Voor een ontwerper is het namelijk moeilijk om de vinger op de zere plek te leggen en aan te wijzen waar het in de openbare ruimte juist niet lekker gaat, waar mensen zich aan irriteren of welk straatmeubilair of bebouwing juist instemming krijgt van de gebruiker. Tegenwoordig lijkt het alsof ontwerpers en ontwikkelaars zelf besluiten wat er komt. Naar mijn idee zouden we de gebruiker en de omwonenden meer moeten betrekken bij het ontwerp, omdat zij er dagelijks komen en dus kunnen benoemen wat er wel of niet werkt en wat er nodig is.

Het Spoorpark in Tilburg (2016–2017, Kruit & Kok landschapsarchitecten, Blom & Moors architecten) is een goed voorbeeld waarbij de buurt betrokken werd. Met mijn ontwerpen wil ik die nieuwsgierigheid en ontvankelijkheid opwekken die nodig is om de omgeving met meer aandacht te bekijken en te kunnen benoemen.

Deze kortstondige, maar wezenlijke emotie, daar richt ik me op, hoewel psychologen aangeven dat dit een hele persoonlijke aanleiding kan hebben en ook dat men niet gewend is om daar woorden voor te hebben. Gelukkig

Spoorpark, Tilburg, Kruit en Kok landschapsarchitecten, foto Anne ter Mull

zegt Fetell Lee dat de ontwerper, ondanks de gebrekkige communicatie met de gebruiker, nog best veel informatie kan vinden als hij te weten wil komen welke behoeften er leven in de mens als groep. Ze laat zien dat de context vaak genoeg informatie en aanwijzingen kan geven. Zo zegt ze dat mensen die in een gesloten kantoorsetting werken, vaak verlangen naar landschappen die een gevoel van vrijheid geven, als een ontsnapping van het werken achter een bureau.²⁴ In situaties waarin mensen serieus moeten zijn in de werksituatie, zou je als ontwerper eerder moeten kiezen voor een omgeving die moge-

Superkilen, Denemarken, BIG architecten, foto Ben ter Mull

lijkheden voor spel biedt, zodat het kind in hen naar boven kan komen. We moeten dus leren de context te lezen.

Het park Superkilen in Kopenhagen (2012, BIG architecten, Denemarken) is een ander goed voorbeeld waarbij mensen uit verschillende culturen mee konden denken. Het is een lint, opgedeeld in drie stukken, dat door verschillende buurten gaat en zo een speelse en uitnodigende openbare buitenruimte is geworden. Hierin in kunnen mensen samenkomen om te barbecueën, te sporten of rond te hangen.²⁷

3.2 De stad met de natuur verbinden

Onze omgeving bestaat grofweg gezegd uit de natuur en de bebouwde omgeving. De meeste openbare buitenruimte is in de stad en voor veel mensen is die bebouwing de alledaagse omgeving. Maar daar is helaas vaak niet veel natuur aanwezig, terwijl we allemaal weten dat de hoeveelheid groen een groot effect heeft op ons lichaam en onze gemoedstoestand. Het geeft je een boost voor je immuunsysteem, het stimuleert ‘knuffelhormoon’ oxytocine, het zorgt voor rust, ontspanning en lagere bloeddruk en het kan depressie, stress en angststoornissen afnemen. Tevens maken we door zonlicht vitamine D aan. Kortom, frisse lucht en groen hebben echt voordelen om vaak naar buiten te gaan. Volgens Brits onderzoek zorgt twee uur per week tijd doorbrengen in de buitenlucht of natuur ervoor dat de mens gelukkiger wordt en het leven meer kan waarderen. Maar niet iedereen komt zoveel buiten, terwijl de natuur vrijwel overal te vinden is.²⁸ Het is tenslotte alles wat groeit en bloeit.

Zelfs in de bebouwde ruimte is natuur te vinden, alleen niet in grote hoeveelheden. Naar mijn idee kunnen wij als ontwerpers daar meer op inspelen. Zo benoemt de Nederlandse onderzoekster Jolanda Maas (1980 -) in het artikel ‘Fijn om hier te zijn’ “dat inderdaad het uitzicht op de natuur de concentratie kan verhogen en het een rustgevend effect heeft op het lichaam en de geest.”²⁴ Deze genezende en rustgevende werking proberen we dan ook steeds meer in de veranderlijke stad of interieur terug te laten keren of toe te voegen. Zo heeft de Nederlandse landschapsarchitect Timo Cents mee ontwor-

6. Tuinen Torens Wonderwoods, Utrecht, Arcadis Landschapsarchitecten

pen aan de hoge woontorens, die in Utrecht en Eindhoven zijn gebouwd. Deze torens zijn bekleed met verticale beplantingen, ook wel de ‘groene gevels’ genoemd. Dit zou een positief effect hebben op de bewoners en de omgeving. Ook wordt er meer groen toegevoegd binnen de zorg, dat ‘healing environment’ wordt genoemd. Zo heeft het Isala-ziekenhuis in Zwolle veel subtropische planten aangeschaft.²⁴ Scarpa laat de natuur op een andere manier terugkomen in het gebouw. Hij ziet water namelijk als materiaal om mee te ontwerpen. Zo heeft hij het overstromende en blootleggende karakter van het water gebruikt

7. Fondazione Querini Stampalia, Italië, C.Scarpa

in het museum Fondazione Querini Stampalia.¹⁶ Hierin heeft hij een overdekte binnenplaats ontworpen dat aan het kanaal ligt. Door het open hek dat het kanaal met de binnenplaats verbindt, kan bij hoog water het water naar binnen stromen. De binnenplaats en het pad dat door het museum loopt, zijn met elkaar verbonden door marmeren vierkantachtige traptreden die soms onder water staan, helemaal nu met de klimaatveranderingen. Scarpa gebuikt hierbij het water als overgang tussen interieur en exterieur.¹⁸ Dat we weer meer groen willen toevoegen aan onze leefomgevingen kunnen we zien als een teken dat we terug willen naar de natuur; terug naar het weidse uitzicht over maaivelden en de frisse lucht buiten de stad. Maar toch zien we dat mensen niet te ver van de stad willen wonen. Als we een stukje tuin hebben krijgen we het voor elkaar om deze te betegelen. Daarnaast hebben we liever een parkeerplek voor onze auto langs de gracht in plaats van een tuintje.²⁹ We proberen wel meer groen in huis te halen, plantjes te ruilen met onze burens of een moestuin te beginnen. Alleen naar mijn idee is er nog een te sterke grens tussen de groene tuintjes en de natuur in de stad. Als ontwerpers zouden wij deze grens meer

kunnen doen vervagen. De Nederlandse tuinarchitect Piet Oudolf (1982 -) kaart aan dat we ook in onze tuin niet dezelfde beleving kunnen krijgen als in de vrije natuur, net zoals dat niet mogelijk is in de stad, omdat een tuin een begrensde ruimte is die vaak is afgesloten van de wereld, terwijl we in de natuur nog de leegte en grootsheid ervan kunnen ervaren.³⁰ We zouden naar mijn idee nog meer kunnen kijken naar hoe we de natuur in de stad krijgen en die ook toegankelijker kunnen maken voor andere mensen. Copenhagen heeft bijvoorbeeld veel groene binnentuinen, alleen zijn die vaak echt voor de omwonenden. Toen ik daar was heb ik er een paar bezocht maar het voelde niet echt uitnodigend om daar even te zijn. Bij de Buurttuin aan de Groeneweg in Zwolle ervaar ik al wel meer openheid naar de omgeving toe, maar het voelt alsof je niet welkom bent als je niet in de buurt woont. Leemeijer gaat in op die grens tussen tuin en natuur in de stad. Zo probeert ze met haar project ‘De Wilde Tulp’ juist verbinding te leggen met de stad. Ze benoemt dat:

“De onbegrensde tuin is in wezen natuurlijk een onmogelijkheid, een tuin

8. Buurttuin Copenhagen, Denemarken

9. Buurttuin aan de Groeneweg, Zwolle

is van zichzelf al begrensd. Het is een plek waar je je afscheidt van de wereld. Maar deze onbegrensde tuinen laten je juist verbondenheid met de wereld voelen. De begrenzing is losge laten.”³¹

Hiervoor plant ze de Wilde Tulp op verschillende plekken in de stad. Om te beginnen kunnen we dus interventies doen door kleine stukjes groen aan te brengen in de grote openbare buitenruimte, om het groen in de stad toegankelijker, intiemer en leuker te maken dan alleen maar lege grote grasparken.³¹

Toch vind ik dat we moeten vaststellen dat ondanks onze kleine goed bedoelde ingrepen om stukjes natuur in de bebouwde omgeving te krijgen, we nooit het effect van de echte vrije natuur in de stad kunnen krijgen. Met deze ‘echte’ vrije natuur bedoel ik de natuur die uit één stuk is, zichzelf kan zijn, niet aangelegd is of in een pot is geplant, ook wel de wildernis genoemd. De Nederlandse Marc van Tweel, directeur van Natuurmonumenten (1964 -), benoemt dat deze echte wildernis nauwelijks meer bestaat in Ne-

derland. Volgens hem ervaren wij als Nederlanders namelijk niet meer de vijandigheid en onverschilligheid van de natuur, omdat wij haar als kunst hebben gemaakt. Ook benoemt hij dat “de gebieden die ons uniek maken in de rest van de wereld zijn door de mens geschapen; de stukken polder met hun dijkjes, sloten en waaien.”³² Van Tweel is van mening dat “de natuur bloeit in museale reservaten, maar ebt weg uit het dagelijks bestaan.”³² Volgens hem is daarmee de scheidingswand tussen mens en natuur steeds hoger geworden. Zelfs Rotterdam kent meer biodiversiteit dan de natuur die we in Nederland

10. De ongebremsde tuin, Birthe Leemeijer

hebben.³² In de gesprekken met mijn scriptiebegeleidster Jopje Bakker hebben we vastgesteld dat we de grote wildernis en natuur niet kunnen ordenen zoals de door mens gemaakte en geordende structuren en ruimtes. Onze ogen zwerven namelijk over het geheel heen, we zien haast geen voor- en achtergrond, geen vorm of restruimte en we krijgen er geen vat op. Misschien is dat juist wel de waarde van de natuur. De natuur forceert ons misschien wel om naar haar te kijken met een blik van een baby, een blik die nog geen dingen apart herkent. De natuur is een fenomeen van schoonheid die wij als mens niet bedacht hebben en waarbij elke verschijning weer anders is. Het is een combinatie van chaos en orde en variaties. Daarnaast hebben we misschien niet de juiste woorden om over deze natuur te praten of zijn er misschien zelfs geen woorden voor, zoals we die wel hebben voor onze menselijke omgeving van de bebouwde dingen. We willen dus eigenlijk een overzicht van de natuur, zoals we dat hebben in een uitkijktoren. Maar als dit overzicht er niet is of wordt verstoord door de mens gemaakte gebouwen en vormen, dan gaan we vanzelf weer ordenen. We proberen dan de natuur weer in te kaderen in onze eigen

normen en het te benoemen. In onze verstedelijkte bebouwde omgeving is hier niet aan te ontkomen. Misschien moet ik dan deze grootse natuur in de stad vergeten en de natuur na- tuur laten. Wel kan ik de gebruiker stimuleren om op een meer ontdekkende manier om te laten gaan met de dingen in zijn omgeving, om zo de open instelling bij de gebruiker te stimuleren, waardoor hij de natuur in ieder geval weer opmerkt, hem vrolijk maakt en aanzet tot onderzoek en spel.

Dit verschil tussen de natuur en de stad zien we ook terug in de architectuur. Zo hebben interieurarchitectuur studenten van de Estonian Academy of Arts drie houten megafoon vormen midden in het bos gezet, die dienen als schuilplek (A forest Serenade, 2013, Estonia).³³ Hierdoor kunnen we ervaren hoe het is om dicht bij de natuur te zijn en er onderdeel van te worden. De Tricycle House³⁴ (2012, People's Architecture Office and People's Industrial Design Office, China) is juist ontworpen om op te gaan in de stad en jezelf er in voort te bewegen, om zo steeds je eigen woonplek te vinden.

11. Gigantic Wooden Megaphones, Estonian Academy of Arts

12. De Tricycle House, Japan, People's Architecture

3.3 Wandelen als zingeving

We kunnen wandelen door de natuur of juist door de stad. Maar bij beide gaat het om de ontmoeting tussen de mens en de omgeving en tussen mensen zelf. Dat is misschien ook wel een kracht van wandelen. Hierbij is het wandeltempo belangrijk: het is namelijk de trage snelheid die ervoor zorgt dat we dingen eerder opmerken in onze omgeving, beter kunnen verwerken wat we zien en ons meer openstellen voor onze omgeving. Althans zolang we ons niet laten afleiden door onze telefoons. Deze vertraging is dan ook wel een van de belangrijkste voorwaarden om ontvankelijk te worden. Dit in tegenstelling tot de snelheid van voertuigen, waardoor de dingen juist als een vage streep voorbijzoe- fen.

Net als de natuur ingaan heeft wandelen ook fysieke en zelfs mentale voordelen voor de gezondheid. Het verhoogt je creativiteit en concentratie, je wordt er fitter en vrolijker van, kunt beter beslissingen nemen, het maakt je hoofd leeg en je kunt de dingen op een rijtje zetten. Dit wisten de filosofen Aristoteles (Grieks, 384 v. Chr.

-322 v.Chr.), Jean-Jacques Rousseau (Zwitsers, 1712-1778) en Nietzsche al. Zo beweert de Nietzsche dat “alleen gedachten die door wandelen zijn ontstaan van waarde zijn.”³⁵ Het is belangrijk dat we per dag minstens 30 minuten wandelen. Wat weinig mensen weten, volgens de Ierse breinonderzoeker Shane O’Mara (1960 -), is dat het wandelen zorgt voor een actiever brein en het de aanmaak van hersencellen stimuleert. Het voordeel daarvan is dat ons brein jonger blijft.³⁵ Wandelen kunnen we zien als een inspiratiebron, iets meditatiefs of gewoon een manier om ergens te komen. Joop Mulder (1953 -),

oprichter van het festival Oerol, zet dit wandelen in om bij de kunstwerken van Sen-ce of Place³⁶ te komen, die in het landschap staan. Ze zijn soms expres moeilijk te bereiken, zodat mensen er juist moeite voor moeten doen. “Zo beleven ze vanzelf ook de weersomstandigheden en het landschap.” Het is soms een avontuur “maar uiteindelijk gaan ze het waarderen, er de bijzonderheid van inzien.”³⁷ Net als het feit dat we in de stad steeds meer parkeerplekken buiten het centrum krijgen, die ervoor zorgen dat we moeten lopen.

Wachten op hoog water, Nederland, Jan Ketelaar, foto Ben ter Moll

Misschien is dit wel een kwaliteit die nog meer ingezet kan worden in de openbare buitenruimte.

We kunnen door te wandelen de dingen op een rijtje zetten. Daarmee kunnen we tot innerlijke rust en wijsheid komen. Voor de Amerikaanse schrijver en journalist Robert Moore (1982 -) is de essentie van het leven “je eigen pad vinden en steeds een beetje verder komen.”³⁸ Door te wandelen kun je verzingen in je eigen gedachten en nadenken of je nog wel het juiste pad bewandelt in je leven. Moore ziet paden namelijk als metafoor voor het leven. “Een pad herinnert je eraan dat er andere mensen je zijn voorgegaan en tegelijkertijd lopen anderen in jouw voetstappen. Paden scheppen dus orde in de chaos.”³⁸ Dit reflecteren en vooruitkijken op je alledaagse leven kunnen we ook zien als een moment van vertraging.

Een kunstenaar, die openstaat voor zijn omgeving en vandaaruit op een soms meditatieve wijze kunst maakt, is de Engelse kunstenaar Richard Long (1945 -). Hij noemt zijn werk ‘Art made by walking in landscapes.’⁴⁰ Long is gefascineerd door het aanbrengen van orde

in de chaos van de natuur door middel van geometrische vormen, iets dat men al doet sinds de oertijd. Doordat hij het landschap manipuleert vallen sommige kunstwerken niet direct op. Het is dan ook een wisselwerking tussen zijn invloed op de natuur en de invloed van de natuur op zijn kunstwerken. Daarom blijft vaak alleen een foto van het kunstwerk over. Long stelt zich dus echt open voor de natuur. Hij gaat erin op en neemt ook voor alles de tijd. Zijn werk gaat ook over beweging en stilstand en wandelen en rustplaatsen, zoals ‘Full moon landscape sculpture’ (2017, Engeland, Norfolk) of

13. Full Moon Landscape Sculpture, Engeland, R.Long

14. A line made by walking, Engeland, R.Long

‘A line made by walking’ (1967, Engeland); een platgelopen lijn in het gras.³⁹

Een niet goed uitgelicht aspect, dat we kunnen ervaren als we wandelen door grote gebirgen, zandvlaktes of beboste gebieden, is het onzegbare van de natuur, ook wel het sublieme dat opkwam in de Romantiek, eind 18e eeuw. Dit sublieme wordt als een ervaring van de overweldigende natuur gezien, als een mysterie en onmacht voor de grootsheid van de natuur. Maar het sublieme gevoel kan ook overslaan in angst, juist omdat de natuur een grote vernietigende kracht in zich heeft, die je ziet bij natuurrampen. Het is haast een bovenmenselijk iets.⁴² Naast de verwondering zit ook het gevoel van achtig en verwarring in deze ervaring opgesloten. Dit gevoel van nietigheid en angst overschaduwet het gevoel van geluk, creativiteit, levenslust en genot. Tegenwoordig ervaren we dit sublieme gevoel tegenover de natuur steeds minder, omdat we worden gerustgesteld door de technologische ontwikkelingen, die ons tegen de grootsheid van de natuur beschermen, zoals het bouwen van dijken en waterafvoersystemen. Het is namelijk de angst van de mens de macht over

15. Wandelaar boven de nevelen, Casper David Friederich

machines te verliezen evenals de controle over natuurlijke processen. Die angst voor de grootsheid en onwetendheid van de natuur zien we nu wereldwijd terug bij het coronavirus, dat een heel groot effect heeft op de mensheid. Schilder Casper David Friederich (1774 – 1840) laat dit wandelen in de onge-repte natuur zien als een subjectieve ervaring, als het sublieme, zoals in het schilderij ‘De wandelaar boven de neven’(1817). Hier staat de persoon boven op de berg met een uitzicht over de machtige natuur. Hij is in zijn gedachten verzonken en blikt terug op de afgelegde weg of op de weg die nog voor hem ligt.⁴²

We kunnen het wandelen ook zien als rond-dolen door de straten van de stad in plaats van alleen maar door de natuur. Dit rond-dolen was voor de filosofen Charles Baudelaire (1821-1867, Frans), Guy Debord (1931-1994, Frans) en de Groep Internationale Situation-nisten (1957-1972) al een manier om de stad te ontdekken, te begrijpen, er deel aan te nemen en het vast te leggen.⁴³ Hierbij was het belangrijk om rond te dolen zonder een eindbestemming, zodat we onszelf verliezen in de stad. Hierdoor komen we op onbeken-

de paden, achterafstraatjes en doorkruizen we verschillende situaties en culturen. Door onszelf helemaal over te geven aan de pri-kels van onze omgeving en de onverwachte ontmoetingen, kunnen we de stad als ontregelend en inspirerend ervaren. Op deze manier kunnen we de vergeten schoonheid van de stad weer zien en er een nieuwe betekenis aan geven, Debord noemt dat een spel waarin we situaties creëren die het echte belangrijke even blootleggen. “De rationele wereld van de werkende mens kan bestreden worden door er de spelende mens tegenover te zetten”.⁴³

We kunnen de stad op een vrije en ontdek-kende manier verkennen waarin een element van spel zit verweven, maar de mens is ge-neigd om vaak de kortste weg te nemen. Daarom heeft men soms een zetje nodig om over een langere weg te wandelen en om op ontdek-king uit te gaan. Als ontwerpers kunnen wij door routing in de openbare buitenruimte of in een gebouw dat zetje geven. Hiermee stu-ren en bepalen wij hoe de gebruiker door de ruimte heengaat. Daarmee kunnen we de ge-bruiker ook vertragen en zorgen dat de sleur niet toeslaat. Dit zie je bijvoorbeeld in de Langen Foundation (2004, Duitsland, Hom-

brich, Neuss). De Japanse architect Tadao Ando (1941 –) ziet vertraging als een ritueel dat inspeelt op de bezinning. Zo ook bij het pad naar dit museum toe. Dit begon bij een smaller pad dat door een grasveld gaat. Hier waren we omgeven door een betonnen muur die in een halve cirkel om ons heen stond, wat het gevoel gaf alsof we ergens buiten stonden. Rechts van het midden van de betonnen muur was een opening waar we doorheen gingen en vervolgens het gevoel van binnen zijn ervarden. Terwijl we links van ons de bloesembomen passeerden werd onze blik over de ondiepe vijver gestuurd, waar we met een

boog langsliepen, om zo het gebouw te betreden. De routing maakte ons er bewust van dat we steeds meer naar binnen gingen en zagen we het gebouw vanuit verschillende hoeken.⁴⁴

Door middel van routing kunnen we ook de verwachting uitstellen, wat naast een verrassend effect ook het ontdekken kan stimuleren. Dit zien we bijvoorbeeld terug in de Bagsvaerd kerk (1976, Denemarken, Bagsvaerd, Copenhagen,) die ontworpen is door de Deense architect Jørn Utzon (1918–2008).⁴⁵ Hier liepen we vanaf de grote weg over een stenen pad door het grasveld, om vervolgens een met

Langen Foundation, Duitsland, T.Ando, foto Anne ter Mull

glas overdekte passage door te gaan, waarin we eerst links en daarna rechts afsloegen, om bij een open pleintje uit te komen. Vanaf daar stapten we de kerk binnen en betraden we eerst een gang, om vervolgens in het hart van de kerk te staan. Deze manier van routing en de kerk binnengaan, verraste mij, ik kon voelen dat het iets met mij deed. Utzon heeft het namelijk zo ontworpen, zodat we in verschillende stadia het gebouw betreden en meer naar binnenkeren.

Wandelen heeft zeker voordelen voor de mens. We zijn geneigd eerder in de natuur een

16. Bagsvaerd Kerk, Denemarken, Utzon

wandeling te maken dan in de stad, terwijl ons alledaagse leven over het algemeen meer plaatsvindt in de stad, in de bebouwde omgeving. Als ontwerper vind ik het interessant hoe we de gebruiker van de openbare buitenruimte meer kunnen uitnodigen om op een ontdekkende manier een wandeling laten maken door de bebouwde omgeving, om zo los te komen van de vaste alledaagse routes.

“Het leven vindt niet slechts in een omgeving plaats, maar door de interactie ermee. We zijn als het ware betrokken bij een ritmische dans met onze stad.”

Machteld Rullens

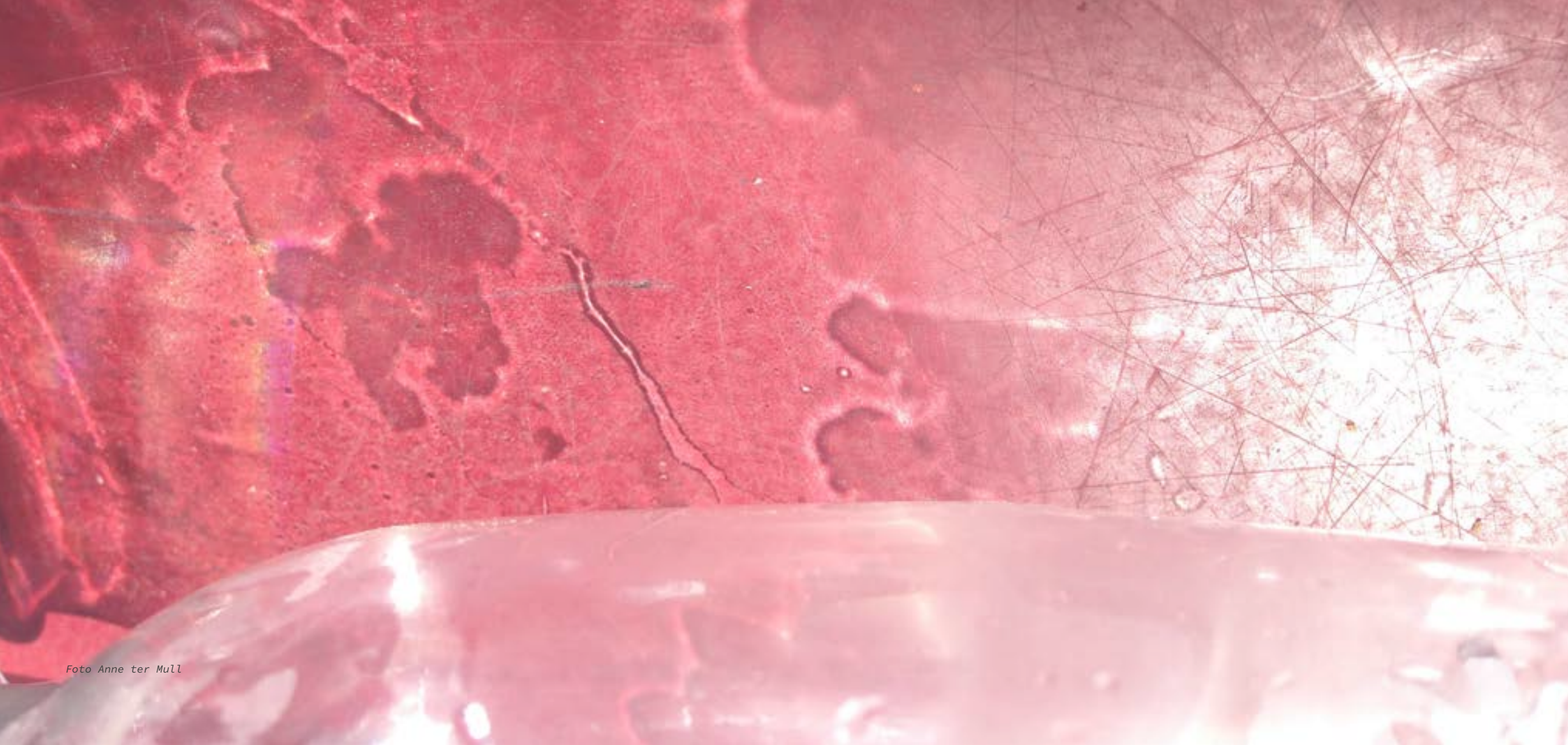

Foto Anne ter Moll

4

**Ontwerpmiddelen
om de
ontvankelijkheid
te stimuleren**

4.1 Sturing door de ruimte

We kunnen als ontwerper bepalen hoe de gebruiker zich door een ruimte heen beweegt, maar ook hoe hij zich tot de ruimte verhoudt. Zo kunnen we door een drempel over te stappen of te bukken ons bewust worden dat we ons lichaam gebruiken. Door deze beweging expliciet te maken, moeten we de beweging uitvoeren met aandacht, anders vallen we over de drempel of stoten we ons hoofd. Hierdoor creëren we korte momenten van iets met aandacht doen en het bewust worden van onze omgeving, waardoor we met een ander blik naar die omgeving kijken en onze ontvankelijkheid stimuleren. Maar veel dingen als drempels en deuren beschouwen we als vanzelfsprekend, waardoor we er niet vaak bij stilstaan en het zo een automatische handeling wordt. Door zulke lichamelijke handelingen te benadrukken kunnen we de ontvankelijkheid stimuleren. Dit geldt ook voor trappen, doorgangen en hellingen.

Als ontwerper vind ik het ook interessant hoe ik de mens door de ruimte heen kan laten bewegen en daarmee de kijkrichting kan beïnvloeden. Door het sturen van de kijkrichting

Naar mijn idee zijn er meerdere ontwerpmiddelen die wij als ruimtelijke vormgevers kunnen gebruiken om ontvankelijkheid te stimuleren. Hierbij gaat het erom het moment te creëren, waarbij de gebruiker bewuster wordt van zijn omgeving. Vertraging door wandelen is hier een voorbeeld van. We kunnen de mens ook laten vertragen door aandacht te vragen voor iets in hun omgeving of door lichtinval. Daarnaast gaat het erom hoe de gebruiker zich verhoudt tot zijn omgeving en hoe hij zich daar doorheen beweegt. Er zijn vier van deze ontwerpmiddelen die ik in dit hoofdstuk wil toelichten. De meeste voorbeelden zijn op architectuur of interieurschaal. Het gaat dan om de entree, de overgang tussen de ene ruimte en de andere en om de ruimtes zelf. Ik tot nu toe nog niet deze ontwerpmiddelen echt goed kunnen gebruiken in mijn eigen werk. Daarom laat ik vooral zien hoe ik deze vier ontwerpmiddelen terugzie bij projecten van andere architecten en ontwerpers.

17. Wall House, Groningen, John Hejduk

Bornholm Kunstmuseum, Bornholm, Foto Anne ter Mül

laten we nog vrij wat de mens ziet en daarmee dwingen we de gebruiker niet om die ene boom in het landschap te zien. In veel gebouwen zie ik juist dat er al wordt ingekaderd wat er te zien valt. Hiermee bedoel ik dat we door in te kaderen bepalen welk stukje landschap de gebruiker ziet. Denk hierbij aan ramen of openingen in een gebouw. Deze manier stimuleert naar mijn idee niet de ontvankelijkheid. Het is meer een verrassend effect als we naar buiten kijken en net dat ene stukje landschap zien. Dit heb ik bijvoorbeeld ervaren in het Wall House, (2001, Nederland, Groningen) ontworpen door de Amerikaanse architect John Quentin Hejduk (1929 - 2000) en het Bornholms Kunstmuseum (2003, Fogh og Følner Architecten bureau, Gudhjem, Bornholm).

Drempels

Een drempel staat binnen de architectuur voor een overgang van de ene ruimte naar de andere. Deze overgang kunnen we op verschillende manieren benadrukken of vormgeven. Zo speelt het binnenkomen bij een Japans theehuis de buiging een belangrijke rol. Het maakt ons nederig en toont respect voor de mensen met wie we thee drinken. Daarom hebben ze vaak geen drempel, maar een lage doorgang dat ervoor zorgt dat we wel moet bukken.¹⁶ Zo heeft de Japanse architect Ken Yokogawa (1955 -) voor het Hironaka House (2011, Japan, Yokohama) een thee ruimte ontworpen.⁴⁶ Bij de begraafplaats Tomba Brion (1968-1987, Italië, Altivole) heeft Scarpa een merkwaardige drempel ontworpen die we eerst naar beneden moet laten zakken, voordat we erover heen kunt stappen. Het brengt de bezoeker dus echt even tot stilstand.¹⁸ De Zwitserse Peter Markli daarentegen heeft voor het museum La Congiunta (1992, Zwitserland, Giornice) op een eenvoudigere manier een drempel ontworpen waar we ook letterlijk even moeten stilstaan. Hierbij moest ik eerst een stap zetten op de drempel om de deur, die hoger boven de grond staat dan normaal, open te kunnen doen.

18 Hironaka House, Japan, Yokogawa

19. Tomba Brion, Itatlië, C.Scarpa

20. La Congiunta, Zwitserland, P.Markli

Trappen

Er bestaan vele soorten trappen waarvan de algemene trap een trap is waarbij we niet nadenken over hoe hoog we onze voeten moeten optillen of waar ze neer gezet moeten worden, zoals een trap als entree van een rijtjeshuis. Door juist een trap te maken waarbij we daar wel even kort met aandacht naar moeten kijken, stimuleren we onze open houding. Dit ervaarde ik bij een trap, ontworpen door Scarpa in het museum Castelvecchio, waarbij ik steeds een voet op de linker trede moest zetten en dan op de rechter trede, die al een traptrede hoger is. De Nederlandse landschapsarchitect Jan Konings heeft voor de Maasvlakte 2 (Rotterdam) drie trappen ontworpen, waarin hij meerdere functies heeft verwerkt. Hierdoor kun jezelf bepalen hoe je de trap oploopt of waar je even uit rust om van het uitzicht te genieten.⁴⁷ Daarnaast kan een trap de entree zijn voor een gebouw en daarmee de overgang van buiten naar binnen. Zumthor benadrukt deze overgang vaak in zijn werk,⁴⁸ zoals bij Shelter for Roman archaeological (1986, Zwitserland, Chur), Saint Benedict Kapel en zijn eigen atelier (1985 - 1986, Zwitserland, Handelstein).⁴⁹

21. Castelveccio, Italië, C.Scarpa

22. Maasvlakte 2, Rotterdam, J.Konings

23. Shelter for Roman archaeological, Zwitserland, P.Zumthor

24. Saint Benedict Kapel, Zwitserland, P.Zumthor

25. P.Zumthor's Studio, Zwitserland

Deuren

Deuren vereisen altijd een lichamelijke beweging, tenzij ze automatisch opengaan. Maar ook bij die beweging van de klink omdraaien tot de deur open zwaaien en weer in het slot laten vallen, doen we niet vaak met aandacht. Door een deur bijvoorbeeld zwaarder te maken, worden we ons eerder bewust van de kracht die we moeten gebruiken. In het Kolumba museum (2007, Duitsland, Keulen, Zumthor) hangen grote zware leren lappen die fungeren als doorgang naar de archeologische opgravingen. Zelf merkte ik bij het aan de kant schuiven en wegduwen dat het me bewust maakte van mijn lichaam. Deze actieve manier van bewegen voelde fijn en zorgde ervoor dat ik met een andere houding de ruimte binnen kwam. Scarpa heeft die standaardbeweging van een deur open doen, gebruikt voor een deur in het museum.¹⁶ Alleen is het een onopvallende deur. Met een gleuf tussen de vloer en deur en met een uitsparing tussen de deur en de muur nodigt Scarpa wel de bezoeker uit om ertegenaan te duwen. Zo duwt de gebruiker de deur open, terwijl hij op de drempel moet stappen.⁵⁰ De Nederlandse beeldhouwer Toon Slegers (1929 – 2004) heeft voor het provincie huis Den Bosch een deur

ontworpen naar de Statenzaal toe. Het is een dikke kolossale, brede en zware bronzen deur die in het midden om zijn as draait. Hierdoor krijgt hij imposante positie in de ruimte.⁵¹

26. Deur Statenzaal, provincie huis Den Bosch, T.Slegers

27. Kolumba museum, Duitsland, P.Zumthor

28. Fondazione Querini Stampalia, Italië, C.Scarpa

Helling en stapstenen

Soms lopen we ergens en hebben we ineens door dat het pad meer naar de beneden afdaalt en vervolgens weer omhoog. Hierdoor zien we de omgeving langzaam vanuit een ander perspectief, waardoor we ons ineens bewuster worden van onze kijkhoogte. Het Belgische bureau Cousse & Goris architecten en het Spaanse bureau Aranda Pigem Vilalta architecten hebben het crematorium de Hofheide (2013, België, Nieuwrode) ontworpen en daarin dat element toegevoegd. Toen ik door de passage van het gebouw liep kwam ik uit bij het water. Daar zag ik pas dat ik ineens

vlak over het water kon kijken. Ik kon naar rechts of links, langs het gebouw lopen, en zo naar de uitstrooivelden lopen. Ik liep een kant op en langzaam veranderde mijn perspectief en voelde ik dat ik een stukje omhoogliep. Dat was een fijne ervaring. In de dierentuin ARTIS in Amsterdam, is ditzelfde element gebruikt voor het olifantenverblijf. Alleen heeft het Nederlandse architecten bureau Dingeman Deijs (2009 -) het pad zo ontworpen dat we juist door water gaan, waardoor we op het laagste punt vlak over het wateroppervlak kunnen kijken en oog in oog kunnen staan met een badende olifant.⁵²

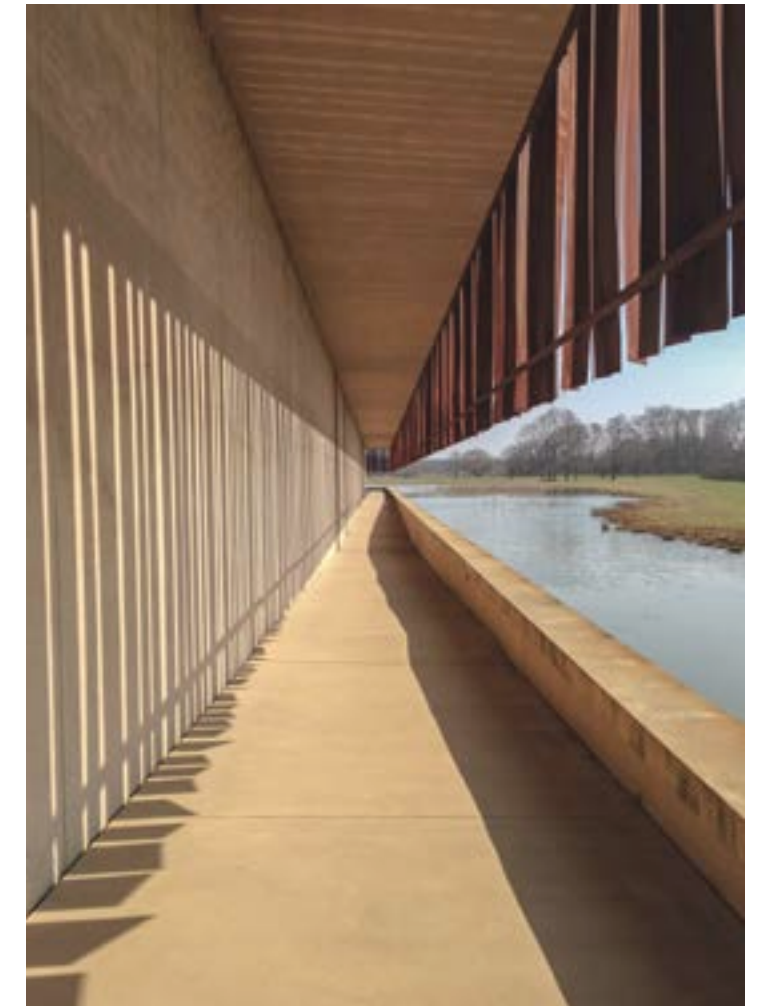

29. Olifanten verblijf ARTIS, Amsterdam, Dingeman Deijs

Het water overstappen met stapstenen is iets wat we terugzien in de Japanse architectuur. Het wordt vaak gebruikt op het tuinpad dat naar het theehuis leidt. In de Japanse cultuur wordt dit gezien als een scheiding met de buitenwereld en als een moment van progressie. Voor Scapra was dit een inspiratie voor de Tomba Brion.⁵⁰ Hier ligt het pad naar het gebouw toe in het water en moeten we dus met aandacht eroverheen lopen,¹⁶ zodat we niet tussen de stenen door het water instappen. Bij mij komt er op zulke paden altijd een soort kinderlijke vreugde naar boven. Een paar van deze elementen heb ik toegepast

30. Tomba Brion, Italië, C. Scapra

Crematorium Hofheide, België, architectenbureaus Cousse & Goris en Aranda Pigem Vilalta, foto Anne ter Mull

in mijn brugontwerp in semester 7. In Zwolle heb ik namelijk op een bestaande brug verschillende verblijfsplekken gecreëerd om de mens te vertragen en stil te laten staan bij zijn omgeving, uit te nodigen om een moment van zijn te hebben. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van een helling, trap treden en een stapstenen trap dat in het water staat. Tevens is er een moment dat we moeten kiezen of we over het normale voetgangerspad lopen of over het pad waar de helling in zit.

Deze lichamelijke bewegingen in de overgang van ruimtes kunnen we op veel verschillende manieren vormgeven om de ontvankelijkheid te stimuleren. Daarnaast kan deze lichamelijke beweging ervoor zorgen dat we met een andere houding binnenkomen. Bijvoorbeeld dat we rechtop staan, ontspannen schouders hebben of nieuwsgierig zijn geworden.

Interieur opdracht sem 7 foto Anne ter Mull

4.2 Vertraging door lichtinval

Daglicht en daarmee het spel van licht en schaduw kunnen wij als ontwerpers ook inzetten om de ontvankelijkheid te stimuleren. Het kan accenten ergens opleggen of juist de gebruiker uitnodigen om langer ergens naar te kijken. In kerken, kapelletjes of andere heilige gebouwen worden licht en donker juist al veel gebruikt, omdat ze staan voor het goddelijke. Daarmee nodigt het uit om naar binnen te keren en even stil te staan bij het moment. Ditervaarde ik bijvoorbeeld in de Saint-Joseph kerk (1951, Frankrijk, Le Harve) ontworpen door de Franse architect Auguste Perret (1874 – 1954), waarin veel licht door het gekleurde glas van bovenaf kwam. Op zo'n plek vertragen we ons al, omdat we daar al zijn. Ik vind het intrigerend hoe het licht in de meer dagelijkse architectuur de mens kan uitnodigen om zich heen te kijken.

Er zijn verschillende architecten en ontwerpers die licht dan ook als materiaal zien om mee te ontwerpen. Zo creëert Scarpa door de trapsgewijze profilering in de betonnen muren, in Tomba Brion, een fraai spannings-

veld tussen licht en schaduw.¹⁷ Daarmee laat hij zijn architecturale vormen spreken en zijn deze vormen elk moment van de dag weer anders.¹⁶ Daarnaast gebruikt hij in verschillende musea en galerieën daglicht om de werken van bovenaf te belichten. Hiermee nodigt hij ons uit om te kijken naar de veranderende vormen van het daglicht en de schaduw. Op deze manier benadrukt hij de sculpturen van de Italiaanse beeldhouwer Antonio Canova (1757 – 1822), in de Canova Plaster Cast Gallery (1957, Italië, Possagno), door middel van twee grote hoekramen.

Saint-Joseph kerk, Frankrijk, A.Perret, foto Anne ter Mull

31. Tomba Brion, Italië, C. Scarpa

32. Koshino House, Japan, T. Ando

Crematorium Hofheide, België, architectenbureaus Cousse & Goris en Aranda Pigem Vilalta, foto Anne ter Mull

33. Canova Plaster Cast Gallery, Italië, C. Scarpa

In tegenstelling tot de standaard hoekramen heeft Scarpa deze hoekramen juist omgekeerd.¹⁶ Hierdoor zijn ze naar binnen gevouwen en ontstaat er meer verbinding met binnen en buiten, waardoor er meer licht naar binnen valt.¹⁸ Ando zoekt nog meer het contrast op tussen licht en donker. Hiervoor gebruikt hij veel horizontale en verticale lijnen. Vaak laat hij het licht langs muren strijken om een grotere schaduw of lichtoppervlak te creëren. Met het licht geeft Ando in het huis Koshino (1976, Hyogo, Ashiya) de looproute aan. Dit zorgt voor een levendig effect van strakke eenvoudige vormen.⁵³ Ando ziet het licht als het begin van alles en zegt hij: “Licht geeft elk moment van de dag aan het interieur een nieuwe vorm en laat de voorwerpen steeds weer nieuwe relaties aangaan met elkaar.”⁵⁴ Hiermee trekt hij op een subtiële wijze aandacht voor de omgeving van zijn ontwerpen. In het crematorium de Hofheide zien we die lijnen van licht en schaduw terug, waardoor er een andere dimensie ontstaat. Daarnaast zien we ook de bewegende reflectie van het zonlicht op het water terug op de muur, dat nog een extra beleving geeft. Zelf ervaarde ik, dat ik er langer naar wilde kijken, omdat het een heel rustig

effect op me had.

We kunnen dus licht gebruiken als ontwerpmiddel, maar we kunnen ook schaduw gebruiken om de mens te vertragen en een moment van rust en verkoeling te geven in de warme zon, zoals op het plein Plaça dels Països Catalans (1983, Spanje, Barcelona), dat het Spaanse architecten bureau Viaplana-Pinon (1974 – 1997) heeft ontworpen. Hier zorgen twee koperen daken voor schaduwen die bestaat uit abstracte lijnen, die aan kunnen zetten tot spel.⁵⁵

34. Plaça dels Països Catalans, Spanje, Viaplana-Pinon

4.3 Aandacht vragen

Gebouwen hebben vaak hun eigen en soms opvallende uitstraling en zijn ontworpen in een bepaalde stijl. Hiermee geven de architecten een eigen toevoeging aan de openbare buitenruimte. In het postmodernisme, eind 20e eeuw, zien we dat gebouwen worden ontworpen in de trend van hoe gekker hoe beter, omdat ontwerpers zich verzetten tegen de moderne architectuur, die maar saai was geworden zonder enige versieringen. Met gekke vormen en kleuren wilden ze de toeschouwers

35. Groninger Museum, Groningen, A.Mendini

verrassen. Dit zien we bijvoorbeeld terug in het Groninger museum (1994, Nederland, Groningen) ontworpen door de Italiaanse architect Allesandro Mendini (1931 – 2019). Dit gebouw valt voornamelijk op in de omgeving vanwege het kleurgebruik. De combinatie van de verschillende ronde en hoekige vormen zorgen er voor dat het een apart gebouw is, maar naar mijn idee geeft dat eerder een verrassend beeld in de openbare buitenruimte dan dat het onze open houding naar de omgeving stimuleert. Daarentegen vragen de kleuren eerder onze aandacht, omdat kleur de mens meer beïnvloedt, het zijn intensere prikkels uit onze omgeving. Naar mijn idee kunnen we als ontwerpers kleur en verschaaling meer inzetten om aandacht te vragen en in te spelen op de verhouding tussen mens en ruimte.

4.3a Kleur

Naast dat kleur kan opvallen in onze omgeving, heeft het ook grote invloed op de sfeer van onze omgeving en kan het onze gemoedstoestand beïnvloeden. Rood is bijvoorbeeld een opvallende energieke kleur die spanning oproept en we associëren het met gevaar. Groen is een natuurlijke frisse kleur die juist rustgevend kan werken.⁵⁶ De beleving van een ruimte kan worden beïnvloed door de verschillende karakters en combinaties van kleuren. In de Rainbow Panorama (2011, AROS museum, Denemarken, Aarhus), ontworpen door de Deense studio Olafur Eliasson (1995, Duitsland, Berlijn), kunnen we de sfeer ervaren van hoe het is om omgeven te worden door alle kleuren van de regenboog. Naar mijn idee is het een geweldige beleving waarin we ervaren hoe een kleur invloed heeft op ons lichaam. Daarnaast hebben we een gekleurd panorama-overzicht over Aarhus en komt de kinderlijke speelsheid in ons naar boven. Voor mij was het echt even opgaan in het moment.

In het interieur kunnen we spelen met de kleuren die we de muren en vloeren kunnen

Rainbow Panorama, Denemarken, O. Eliasson

geven, waardoor we de gebruiker steeds op een andere manier prikkelen, ergens aandacht voor vragen of juist door de ruimte sturen. Daarnaast kunnen we ook de overgang tussen verschillende plekken of ruimtes benadrukken. Hiernaast zie je drie voorbeelden van hoe architecten Dominique Coulon & associés (1990 - , Frankrijk)⁵⁷, Kritzinger Architects (Zuid-Afrika, 2010)⁵⁸ en AW architecten (België)⁵⁹ een sfeer hebben gecreëerd met kleur.

Daar waar we in het interieur vaak opvallende kleuren gebruiken zie ik dit nog niet echt terug in de bebouwde omgeving, behalve in het verkeer. Volgens de Nederlandse architect Ben van Berkel (1957 -) kan kleur juist de stedelijke omgeving verlevendigen en een positief effect hebben op de mens. Naar zijn idee zijn architecten te schuw om kleur te gebruiken voor de gevels van gebouwen.⁶⁰ Scarpa en het Deense architecten bureau BIG (2005, Denemarken, Copenhagen) passen kleur wel toe in hun gebouwen, maar niet in extreme mate. Zo gebruikt Scarpa in Tomba Brion mozaïekstenen als kleurelement om vormen te accentueren, te omlijsten of het oppervlakte van betonnen muren te doorbreken. Hiermee vraagt hij op een subtiële

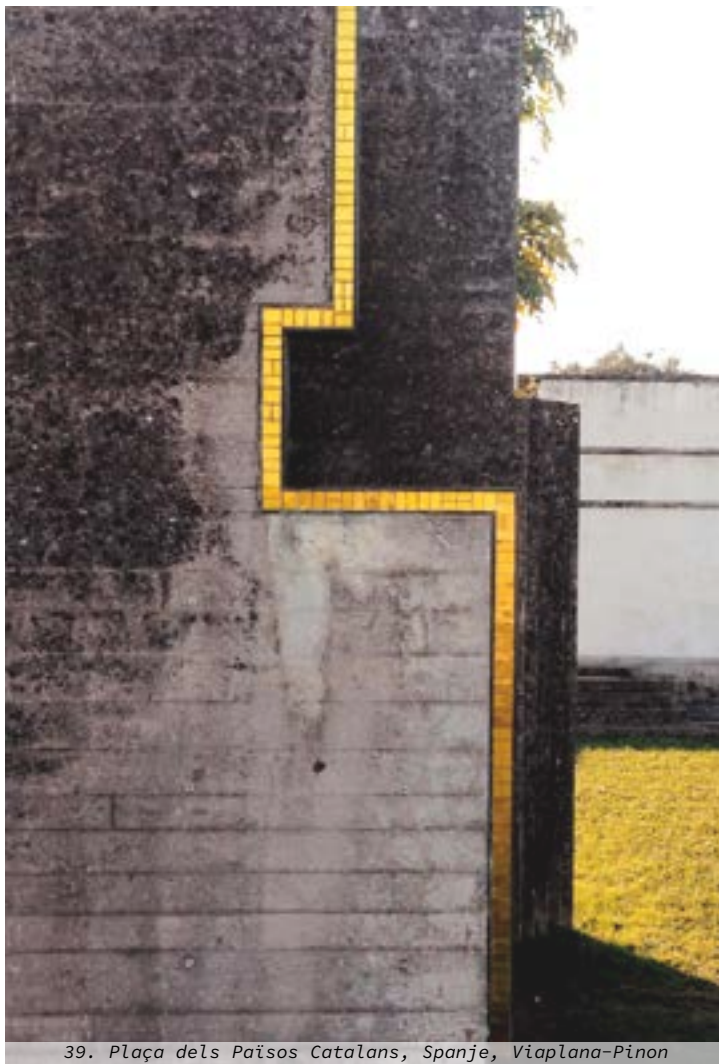
36. Nursery, Frankrijk, Dominique Coulon & associés

37. Trap gat, België, AW-architecten

38. Franse School, Cape Town, Kritzinger Architects

39. Plaça dels Països Catalans, Spanje, Viaplana-Pinon

wijze aandacht.¹⁷ Toen ik het gebouw Mountain Dwellings, (2008, Denemarken, Kopenhagen, Ørestad) van BIG architecten bezocht, ervaarde ik dat het vanaf de buitenkant ook op een subtiele manier aandacht vroeg door de kleuren, maar van binnenuit was het juist een explosie van kleuren waarbij elke verdieping zijn eigen kleur had. Hierbij kreeg ik een vrolijk gevoel. Een goed voorbeeld van een gebouw dat door zijn contrasterende opvallende kleuren in de gevel de buurt verlevendigt, is het appartementencomplex La Muralla Roja, (1968, Spaanse archtiect Ricardo Bofill, 1939, Spanje, Calpe). Dit is een van mijn favoriete gebouwen, omdat hier de buitenmuren volledig in kleur geverfd zijn en Bofill voor verschillende delen van het gebouw andere kleuren heeft gebruikt.⁶¹ Er zijn genoeg voorbeelden van hoe we kleur kunnen inzetten in onze ruimtelijke omgeving.

40. Mountain Dwellings, Denemarken, BIG-architecten

41. La Muralla Roja, Spanje, R.Bofill

4.3b Verschaling

Verschaling van een gebouw of elementen daarin, hebben invloed op hoe wij ons verhouden tot de ruimte of het gebouw. Vaak merken we dit al bij het benaderen of binnenkomen van een gebouw, zoals bij de Broeder Klauskapel van Zumthor. Hier kwam ik al wandelend steeds dichterbij de kapel. Daar waar ik in het begin nog geen beeld had van het formaat, werd de kapel steeds groter en massiever naarmate ik dichterbij kwam. Hierdoor kunnen we ons dus heel klein voelen of juist heel groot. Bij de Tipperne birdsanctury (2017, Denemarken, Ringkøbing Fjord), ontworpen door het Deense architecten bureau Johansen Skovsted, voelde ik mij heel groot en gaf het mij een alomvattend gevoel. We moesten bukken om binnen te komen, waardoor we ons al groot voelden en we pasten er maar net met z'n tweeën in. Dit zorgde voor een fijn en geborgen gevoel. Ook was er maar één rechthoekige gleuf, dat ons uitzicht gaf over het weiland, waardoor er niet veel licht naar binnenkwam.⁶²

Als we kijken naar het grote kolossale Parlementsgebouw in Bangladesh (1982, India),

ontworpen door de Amerikaanse architect Louis Kahn (1901 – 1974), laat dat de gebruiker juist heel klein voelen. Het gebouw zelf is al heel groot, maar de uitvergrote geometrische vormen benadrukken die grootsheid.⁶³ Daarnaast zorgt het beton voor een grotere en massievere uitstraling en tevens zorgen de vele grote uitsparingen in de muur ervoor dat er veel licht naar binnen komt, waardoor dat grote gevoel ook binnen voelbaar is.⁶⁴

De hoeveelheid bewegingsruimte en daglicht spelen een belangrijke rol bij hoe wij ons verhouden ten opzichte van de ruimte. In de buitenruimte kunnen we als ontwerper spelen met de wijze waarop we het benaderen en aan de hand daarvan de grootte en zwaarte van het gebouw bepalen.

Tipperne Birdsanctury, Denemarken, J, Skovsted, foto Anne ter Mull

Broeder Klaus Kapel, Duistland, P. Zumthor, foto Ben ter Mull

42. Parlemenstgebouw, India, L. Kahn

5

Mijn positie bepaling

Nieuwe markt plein, Roosendaal, foto Anne ter Mull

In deze snelle en veranderende tijd zijn we dagelijks druk bezig en willen we zo snel mogelijk overal komen. Hierdoor razen we door onze omgeving dat tot gevolg heeft dat veel dingen ons niet meer opvallen, wat ertoe leidt dat we ons steeds minder verwonderen over dingen in onze dagelijkse leefomgeving. Daarom ben ik gaan onderzoeken hoe ik als ruimtelijk vormgever de omgeving kan creëren die tot verwondering kan leiden. Verwondering is iets persoonlijks, wat we niemand op kunnen leggen en elk moment van de dag kunnen ervaren. Daarom kan ik de verwondering niet ontwerpen, maar met mijn ontwerpen kan ik er wel voor zorgen dat de gebruiker een ontvankelijker houding krijgt in zijn omgeving, zodat hij die omgeving op een onbevangen en kinderlijke manier intenser kan ervaren. Hiervoor moeten we onszelf wel meer rustmomenten gunnen, zodat we vaker stil kunnen staan in ons dagelijks leven om met aandacht om ons heen te kijken.

Verschillende filosofen beamen dat we niet genoeg in het nu zijn en dat we spontaner moeten leven, zodat we onszelf vertragen en eventueel kunnen vervelen. Op zulke momenten kunnen we echt geraakt worden en kunnen de kleine dingen in het dagelijkse leven ons eerder opvallen. Daarnaast zouden we onszelf in de dagelijkse omgeving moeten omringen met dingen waar we blij van worden en die we fijn vinden, zoals meer kleur en met name veel meer groen in onze openbare buitenruimte. Om dit voor elkaar te krijgen moeten we bij het ontwerpen van de openbare buitenruimte, de omwonenden en de dagelijkse gebruikers er meer bij betrekken, omdat we met hun ervaring die plek levendiger kunnen maken. Hierdoor kunnen we de ruimte dus aantrekkelijker maken voor de gebruiker en tegelijkertijd een gezondere en fijnere leefomgeving creëren. Dit zal er eerder toe leiden dat de gebruiker eropuit zal gaan om te wandelen en zijn dagelijkse omgeving te ontdekken. Als ontwerper wil ik de gebruiker blijven uitdagen om deze interactie aan te gaan met zijn omgeving, zodat hij zich eerder kan verliezen in de bebouwde omgeving en zo nieuwe ontmoetingen aan kan gaan.

De vaak vanzelfsprekende lichamelijke beweging, verschaling of de prikkels als kleur en lichtinval kunnen de ontvankelijkheid voor de omgeving stimuleren. Dit wordt momenteel eerder toegepast in het gebouw dan erbuiten, maar naar mijn idee zouden we deze ontwerpmiddelen meer moeten toepassen in de openbare buitenruimte, omdat we daar geneigd zijn er vluchtig door heen te gaan. Daarom zou de mens er meer baat hebben om in die dagelijkse omgeving even vertraagd te worden. Hier schijnt namelijk de zon, daar regent het en ziet elk moment de wereld er anders uit. Als ruimtelijk vormgever wil ik met deze ontwerpmiddelen de openbare buitenruimte nog levendiger, uitdagender en speelser maken, omdat hierin de meeste elementen zijn waar over we ons kunnen verwonderen. Dat zou ertoe kunnen leiden dat de gebruiker met een onbevangenheid en nieuwsgierigheid op ontdekkingsreis gaat naar de kleine dingen in zijn dagelijkse omgeving, ontvankelijkheid is hiervoor een voorwaarde. Hoe ik deze ontwerpmiddelen meer kan toepassen in de openbare buitenruimte ben ik aan het uitproberen en onderzoeken met mijn afstudeerproject. Hiervoor gebruik ik de openbare buitenruimte van Zwolle.

Hierboven heb ik benoemd hoe ik als ontwerper kan bijdragen aan een openbare buitenruimte die ons kan stimuleren om ontvankelijker te worden. Ik vind het belangrijk om te benoemen hoe ik mijn positie zie binnen het vakgebied. Het gaat mij er namelijk om op een procesmatige en experimentele manier te werken waarbij het eindproduct zich al werkende ontwikkelt. Hiervoor haal ik voor mijn ontwerpen en ontwerpproces inspiratie uit mijn fascinaties; het ontdekken van de natuur, de stad en de kleine dingen daarin. Met het oog op mijn vakgebied ga ik eerder richting het ontwerpen van interventies en ruimtelijke installaties dan voor interieurs. Hiermee kan ik de gebruiker stimuleren en uitnodigen om zijn of haar omgeving te ontdekken, er een interactie mee aan te gaan, waardoor er een open houding ontstaat voor de omgeving die zal leiden tot verwondering.

“Gelukkig is degene die in het gewone het bijzondere ziet!”

Albert Weerd

Marie Heinekenplein, Amsterdam, foto Anne ter Moll

Voetnoten

1. Vree, J, de, z.d. Buitenruimte
2. Encyclopedy, z.d. Verwondering
3. Vandale, z.d. Verwondering
4. Persoonlijke communicatie met meerdere mensen, z.d.
5. Pol, M.C & Verbogt, T, 2020, Weekendwijsheid, Op dat we leren van andermans ervaringen: elke week een levensveranderend inzichtje van een bekende Nederlander
6. 2011, Hoe te verwonderen
7. Kuil, J, van der, 2016, Het verschil tussen verbazing en verwondering
8. Tuurmedia; wetenschappelijke instrumenten om dingen beter te kunnen bekijken, als telescopen en microscopen
9. Vorst, van der, R, 2011, Hoe wij elke dag worden verleid
10. Wikipedia, z.d. Nieuwsgierigheid
11. Verhoeven, C. 2012, Inleiding tot verwondering
12. Prins, A. 2008, Uit verveling
13. Tongeren, P. van, z.d. Kinderlijke verwondering
14. Remkes, M, Waarom verwondering over dingen prachtig is en we minder moeten

- haasten en vliegen
15. LIAG architecten z.d.
 16. Mayoh, B, 2012, Scriptie, Carlo Scarpa & Peter Zumthor, De vergelijking
 17. Beltramini, G. & Zannier, 2004, Carlo Scarpa nella fotografia, racconti di architettura
 18. Grigor, M, 1996, Carlo Scarpa
 19. Meijer, M. 2007, Awee Prins; ‘Een lauw en druilerig fenomeen’
 20. Groos, D. 2017, Verveling. Meer dan alleen saai!
 21. Prins, A. 2008, pp.388-389, Uit verveling
 22. Prins, 2018, p. 387, Uit verveling
 23. Prins, 2018, p. 386
 24. Leclair, A. 2019 pp. 13-20, “Fijn om hier te zijn”
 25. Wiebes, H, 2019 pp 108-112 “Het nut van nutteloze dingen doen.’
 26. Leemeijer, B z.d. De ijsfontein
 27. Architecten web. 2012. Multicultureel lint voor “krachtwijk” Kopenhagen
 28. NOS. 2019. Weer of geen weer: Dylan (28) wil dat we vaker de natuur ingaan.
 29. Harstra, T, 2020, Scriptie: Hoe de verbeelding of utopische idealen helpen et ontwerpen

30. See all this, 2018. Het gedroomde museum van Piet Oudolf.
31. Hagenaars, H. 2018. Wilden Tulpen. See all this, 80-84.
32. See all this. 2019. Veldgids voor Nederland: negen pioniers vertellen over hun streek. See all this, 2019, 42-43.
33. Ehmann, S., & Klanten, R. 2016. pp. 168 – 169 The Hinterland.
34. Pople’s Architecture Office, z.d. Get it louder
35. Hovius, R. 2020. pp. 14-15. Wandelen en blijf gezond.
36. Sence of Place; kunst route langs de Nederlandse kust om zo het Nederlandse landschap te laten ervaren.
37. See all this. 2019. Veldgids voor Nederland: negen pioniers vertellen over hun streek. See all this, 2019, pp 30-31.
38. Kolk, van den, S. 2019. Pp. 51-53 Wandelen is de ideale meditatie. .
39. Image, N. F. A. M. 2020. Richard Long official
40. Long, R. z.d. Richard Long official
41. Huigen, M. 2018. Scriptie: Verwondering, en hoe dat geuit wordt in de beeldende kunst en muziek

42. Wikipedia-bijdragers. 2019. Het sublieme.
43. Pleij, S. 2001. De spektakelmaatschappij
44. Langen Foundation. z.d.
45. Fracalossi, I. 2011. AD Classics: Bagsværd Church / Jørn Utzon.
46. Yokogawa, K. z.d. Hironaka House.
47. Konings, J. z.d.
48. Blackwood, B . 2012 The Practice of Architecture: Visiting Peter Zumthor
49. Achleitner, F. 1998. Peter Zumthor Architecture and Urbanism
50. Sheffield School of Architecture. 2014. Richard Murphy lecture about the work of Carlo Scarpa
51. Linden, van der, B. z.d. Provinciehuis Noord-Brabant “een hoog geheven standaard” .
52. Berkens, 2017. Onbetwist vakmanschap, pp.56-61 Olifantenbrug Artis
53. Metcalf, T. 2011. AD Classics: Koshino House / Tadao Ando Architect & Associates.
54. Geurtzen, M. 2015. p 46 Scriptie: Over de zintuigelijke ervaring, een verkenning binnen het vak interieurarchitectuur.
55. Government of Catalonia z.d. Plaça dels

- Països Catalans.
56. De psychologie van kleur. z.d.
 57. Dominique Coulon & associés . z.d.
 58. Kritzinger Architecten. z.d. French School
 59. AW Architecten. z.d.
 60. Lange, H. de 2009. Meer kleur graag!
 61. Bofill, R. z.d.. La Muralla Roja
 62. Castro, F. 2017. Tipperne Bird Sanctuary
 63. Rosa, J. z.d. pp 66-73 Kahn
 64. Souza, E. 2010. AD Classics: National Assembly Building of Bangladesh Louis Kahn.

Literatuurlijst

Boeken

Achleitner, F. (1998). Peter Zumthor (Architecture and Urbanism, February 1998 Extra Edition) (1st Ed.). Tokyo , Japan: a+u.

Beltramini, G., & Zannier, I. (2004). Carlo Scarpa nella fotografia, racconti di architetture 1950-2004. New York, US: Rizzoli International Publications.

Elshof, V. (2018). Scriptie: Kleine geluksmomenten : de zintuigelijke ontmoeting in architectuur. Zwolle, Nederland: de auteur.

Ehmann, S., & Klanten, R. (2016). The Hinterland. Berlijn, Duitsland: Gestalten.

Furuyama, M., & van der Kooij, A. (2007). Tadao Ando (1ste editie). München, Duitsland: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Geurtzen, M. (2015). Scriptie: Over de zintuigelijke ervaring, een verkenning binnen het vak interieurarchitectuur. Zwolle, Nederland: Artez.

Huigen, M. (2018). Scriptie: Verwondering, en hoe dat geuit wordt in de beeldende kunst en muziek (1ste editie, Vol. 2018). zwolle, Nederland: M.Huigen.

Mayoh, B. (2012). Scriptie: Carlo Scarpa & Peter Zumthor, De vergelijking (1ste editie). Zwolle: Bapke Mayoh.

Prins, A. (2008). Uit verveling (7de editie). Kampen: Klement, Uitgeverij.

Rosa, J. (z.d.). Kahn (1e druk). München, Duitsland: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Verhoeven, C. (2012). Inleiding tot de verwondering (3de editie). Eindhoven, Nederland: Uitgeverij Damon Vof .

Verstegen, T. (2009). Gebaren (1ste editie). Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.

Vorst, R, van der (2011). Nieuwsgierigheid, hoe wij elke dag worden verleid (1ste editie). Amsterdam, Nederland: Nieuw Amsterdam.

Tijdschrift & kranten artikelen

Berkens, M. (2017, 30 november). Onbetwist vakmanschap, Olifantenbrug Artis. Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland, 20017(4), 56-61.

Hagenaars, H. (2018 april). Wilden Tulpen. See all this, 80-84.

Hovius, R. (2020a, 28 februari). Wandel en blijf gezond, betoogt Shane O'Mara helder en overtuigend de Volkskrant. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl>

Kolk, van den, S. (2019 juli). Wandelen is de ideale meditatie. FLOW, 2019(14), 51-53.

Leclair, A. (2019 mei). Fijn om hier te zijn". FLOW, 2019(5), 13-20.

See all this. (2018, 10 maart). Het gedroomde museum van Piet Oudolf. See All This. Geraadpleegd van <https://seeallthis.com>

See all this. (2019). Veldgids voor Nederland: negen pioniers vertellen over hun streek. See all this, 2019(14), 42-43.

Artikelen

Architecten web. (2012, 24 oktober). Multi-cultureel lint voor “krachtwijk” Kopenhagen. Geraadpleegd van <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=30164>

AW Architecten. (z.d.). AW | Architect. Geraadpleegd op 2 maart 2020, van <http://www.awarchitect.be/nl/projecten.aspx>

Boomkens, R. (2008, 15 augustus). Verstrooiing is niet louter amusement. Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/verstrooiing-is-niet-louter-amusement>

Camille , C. (2016, 26 februari). Flexible space: AW Architects. Geraadpleegd van <https://architecturenow.co.nz/articles/flexible-space-aw-architects/#img=1>

Cardenas, D. (2016, 28 maart). Nursery in Buhl / Dominique Coulon & associés. Geraadpleegd van https://www.archdaily.com/784433/nursery-in-buhl-dominique-coulon-and-associés?ad_medium=widget&ad_name=recommendation

Carlo Scarpa. (z.d.). Geraadpleegd op 1 februari 2020, van <http://architectuul.com/architect/carlo-scarpa>

Castro, F. (2017, 7 november). Tipperne Bird Sanctuary / Johansen Skovsted Arkitekter. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/883075/tipperne-bird-sanctuary-johansen-skovsted-arkitekter>

Ehmann, S., & Klanten, R. (2016). The Hinterland. Berlijn, Duitsland: Gestalten.

Fracalossi, I. (2011, 12 september). AD Classics: Bagsværd Church / Jørn Utzon. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/160390/ad-classics-bagsvaerd-church-jorn-utzon>

Hovius, R. (2020, 29 maart). Wandelen en blijf gezond. De Volkskrant, pp. 14-15.

Konings, J. (z.d.). Jan Konings. Geraadpleegd op 15 januari 2020, van <http://www.jfmkonings.com/works.html>

Lange, H, de (2009, 12 maart). Meer kleur graag! Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/nieuws/meer-kleur-graag~b5bb11d5/>

<https://www.trouw.nl/nieuws/meer-kleur-graag~b5bb11d5/>

Meijer, M. (2007). Awee Prins: ‘Een lauw en druilerig fenomeen’. Geraadpleegd van <https://www.filosofie.nl/nl/artikel/29924/awee-prins-een-lauw-en-druilerig-fenomeen.html>

NOS. (2019, 29 september). Weer of geen weer: Dylan (28) wil dat we vaker de natuur ingaan. Geraadpleegd op 22 november 2019, van <https://nos.nl/op3/artikel/2303855-weer-of-geen-weer-dylan-28-wil-dat-we-vaker-de-natuur-ingaan.html>

Pleij, S. (2001a, 10 november). De spektakelmaatschappij. Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/de-spektakelmaatschappij>

Pol, M. C., & Verbogt, T. (2020, 14 maart). Weekendwijsheid, Op dat we leren van anderen ervaringen: elke week een levensveranderend inzichtje van een bekende Nederlander. Volkskrant Magazine, nr 966, 11.

SÁNchez, D. (2016, 14 februari). French School Cape Town / Kritzinger Architects. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/781696/french-school-cape-town-kritzinger-architects>

<https://www.archdaily.com/781696/french-school-cape-town-kritzinger-architects>

Souza, E. (2010, 20 oktober). AD Classics: National Assembly Building of Bangladesh / Louis Kahn. Geraadpleegd van https://www.archdaily.com/83071/ad-classics-national-assembly-building-of-bangladesh-louis-kahn?ad_source=search&ad_medium=search_result_all

Stott, R. (2019, 2 juli). Spotlight: Carlo Scarpa. Geraadpleegd op 1 februari 2020, van <https://www.archdaily.com/638534/spotlight-carlo-scarpa>

Wiebes, H. (2019 mei). Het nut van nutteloze dingen doen. FLOW, 2019(5), 108-112.

Internet bronnen

Big. (z.d.). Superkilen. Geraadpleegd op 7 december 2019, van <https://big.dk/#projects-suk>

Bofill, R. (z.d.). La Muralla Roja -. Geraadpleegd op 24 maart 2020, van <https://ricardobofill.com/es/projects/la-muralla-roja/>

De psychologie van kleur. (z.d.). Geraadpleegd op 20 februari 2020, van <https://blog.colornavigator.net/nl/de-psychologie-van-kleur>

Dominique Coulon & associés . (z.d.). Dominique Coulon & associés – architectes. Geraadpleegd op 3 maart 2020, van <http://coulon-architecte.fr>

Groninger Museum. (z.d.). Groninger Museum. Geraadpleegd op 17 maart 2020, van <https://www.groningermuseum.nl/>

Groos, D. (2017, 27 januari). Verveling. Meer dan alleen saai! Geraadpleegd op 24 februari 2020, van <https://www.depsycholoog.nl/verveling/>

Hoe te verwonderen. (2011, 12 juli). Geraadpleegd van <https://www.adformatie.nl/reputatiemanagement/hoe-te-verwonderen-het-vervolg-op-socrates>

Home – Langen Foundation. (z.d.). Geraadpleegd op 29 januari 2019, van <https://www.langenfoundation.de/en/home/>

Kuil, J, van der (2016, 9 januari). Het verschil tussen verbazing en verwondering. Geraadpleegd van <https://qualitybs.wordpress.com/2016/01/09/het-verschil-tussen-verbaazing-en-verwondering-is-een-oordeel/>

Kritzinger Architecten. (z.d.). French School. Geraadpleegd op 2 maart 2020, van <https://www.kritzingerarchitects.com>

Laskow, S. (2013, 2 januari). This tiny tri-cycle house lets you bring your home with you. Geraadpleegd van <https://grist.org/article/this-tiny-tricycle-house-lets-you-bring-your-home-with-you/>

Leemeijer, B. (z.d.). De ijsfontein. Geraadpleegd op 12 december 2019, van <https://www.birtheleemeijer.nl/de-ijsfontein>

LIAG architecten. (z.d.). Home. Geraadpleegd op 16 oktober 2019, van <https://www.liag.nl>

Linden, van der, B. (z.d.). Provinciehuis Noord-Brabant “een hoog geheven standaard” . Geraadpleegd op 27 februari 2020, van <https://bertvanderlinden.com/docs/In%20Brabant%20-%20Bert%20van%20der%20Linden.pdf>

Long, R. (z.d.). RICHARD LONG OFFICIAL. Geraadpleegd op 11 november 2019, van <http://www.richardlong.org/>

Man, H, de (2018, 3 april). Carlos Scarpa [Presentatie slides]. Geraadpleegd van <http://hansdeman.com/lezingen/>

Metcalf, T. (2011, 25 september). AD Classics: Koshino House / Tadao Ando Architect & Associates. Geraadpleegd van https://www.archdaily.com/161522/ad-classics-koshino-house-tadao-ando?ad_source=search&ad_medium=search_result_all

People’s Architecture Office. (z.d.). People’s Architecture Office. Geraadpleegd op 26 januari 2020, van <http://www.peoples-architecture.com/pao/en>

Plaça dels Països Catalans | Cultural Heritage. Government of Catalonia. (z.d.). Geraadpleegd op 25 maart 2020, van <http://patrimoni.gencat.cat/en/collection/placa-dels-paisos-catalans>

People’s Architecture Office. (z.d.). People’s Architecture Office. Geraadpleegd op 26 januari 2020, van <http://www.peoples-architecture.com/pao/en>

Ronddolen betekenis. (z.d.). Geraadpleegd van <http://www.woorden.org/woord/ronddolen>

Rullens, M. (2013, 27 oktober). De theorie van het ronddolen. Geraadpleegd van <http://www.misttermotley.nl/motley-academy/de-theorie-van-het-ronddolen>

Tongeren, van, P. (z.d.). Kinderlijke verwondering. Geraadpleegd op 2 oktober 2019, van https://www.filosofie.nl/search/search.php?ys_language=nl&ys_path=8740&ys_site=f-m2&searchTerm=kinderlijke+verwondering&p=3&searchType=artikel

Verwondering. (z.d.). Geraadpleegd op 4 september 2019, van <https://www.encyclo.nl/begrip/verwondering>

Verwondering. (z.d.-b). Geraadpleegd op 4 september 2019, van https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/verwondering#.Xg26yS1x_yg

Vree, J, de (z.d.). Buitenruimte. Geraadpleegd op 1 februari 2020, van https://www.joostdevree.nl/shtmls/buitenruimte.shtml	18 november 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Jank%C3%A9l%C3%A9vitch	lo Scarpa [documentaire]. USA Image, N. F. A. M. (2020). RICHARD LONG: EARTH SKY [Videobestand]. Geraadpleegd van https://vimeo.com/215312308	pleegd van https://www.pinterest.de/pin/336433034647389929/
Wikipedia-bijdragers. (z.d.-b). Friedrich Nietzsche+ – Wikipedia. Geraadpleegd op 18 november 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Nietzsche	Wikipedia-bijdragers. (2019b, 9 september). Nieuwsgierigheid. Geraadpleegd van https://nl.wikipedia.org/wiki/Nieuwsgierigheid	Sheffield School of Architecture. (2014). Richard Murphy lecture about the work of Carlo Scarpa. [Videobestand]. YouTube. Geraadpleegd van https://www.youtube.com/watch?v=v_78_KQZiP8	4. archipicture. (z.d.). Carlo Scarpa – Italy [Foto]. Geraadpleegd van http://www.archipicture.eu/Architekten/Italien/Scarpa%20Carlo/Carlo%20Scarpa%20-%20Fondazione%20Querini%20Stampalia%207.html
Wikipedia-bijdragers. (z.d.-c). Guy Debord. Geraadpleegd op 20 december 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Guy_Debord	Wikipedia-bijdragers. (z.d.-a). Charles Baudelaire. Geraadpleegd op 20 december 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Charles_Baudelaire	The Norwich University of the Arts. (2017). RICHARD LONG: EARTH SKY [Videobestand]. Geraadpleegd van https://vimeo.com/215312308	5. Fondazione Querini Stampalia. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van https://www.pinterest.at/pin/533254412110909977/
Wikipedia-bijdragers. (z.d.-d). Herman De Dijn+ – Wikipedia. Geraadpleegd op 18 november 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_De_Dijn	Witman, B. (2004, 14 oktober). Estheet met materiaalkennis. Geraadpleegd op 1 februari 2020, van https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/estheet-met-materiaalkennis~b3467544/	<i>Afbeeldingen</i>	6. Arcadis. (z.d.). Tuinen Torens Wonderwoods, Jaarbeursplein, Utrecht [Foto]. Geraadpleegd van https://www.landscapearchitects.nl/nl/projects/wonderwoods
Wikipedia-bijdragers. (2019, 4 mei). Het sublieme. Geraadpleegd van https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_sublieme	Yokogawa, K. (z.d.). Hironaka House. Geraadpleegd op 15 maart 2020, van http://www.kenyokogawa.co.jp/worksDtl.asp?k=129	1. Rariteiten Kabinet. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van http://www.junk-culture.com/the-worlds-strangest-museum-look-in-side.html	7. Fondazione Querini Stampalia. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van https://www.pinterest.at/pin/533254412110909977/
Wikipedia-bijdragers. (z.d.-e). Situationisten. Geraadpleegd op 20 december 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Situationisten	Documentaires, films, video's	2. LIAG architecten. (z.d.). Home. Geraadpleegd op 16 oktober 2019, van https://www.liag.nl	8. Intervac Home Exchange. (z.d.). Big apartment in central Copenhagen [Foto]. Geraadpleegd van https://us.intervac-homeexchange.com/listings/3288
Wikipedia-bijdragers. (z.d.-f). Vladimir Jankélévitch+ – Wikipedia. Geraadpleegd op	Blackwood, B . (producer & regisseur). (2012) The Practice of Architecture: Visiting Peter Zumthor [Documentaire]. USA Grigor, M. (producer & regisseur).(1996) Car-	3. Marcel Duchamp or Rrose Sélavy (Box in a Valise). (z.d.). [Foto]. Geraad	

9. Stroomberg, J. (2017). Buurttuin De venterstraatweg [Foto]. Geraadpleegd van <https://twitter.com/JuRRieN68/status/879745073361154050/photo/2>
10. Birthe Leemeijer: De onbegrensde tuinen. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.kunstvereniging.nl/de-tuinen-van-diepenheim/onbegrensde-tuinen/>
11. Gigantic Wooden Megaphones Have Been Installed In A Forest In Estonia To Amplify The Sounds Of Nature. (2015). [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.contemporist.com/gigantic-wooden-megaphones-have-been-installed-in-a-forest-in-estonia-to-amplify-the-sounds-of-nature/>
12. People's Architecture Office. (z.d.). People's Architecture Office. Geraadpleegd op 26 januari 2020, van <http://www.peoples-architecture.com/pao/en>
13. MikeJDavis. (2012). Full Moon Circle by Richard Long [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.flickr.com/photos/watchman/7791017490>
14. PUBLIC DELIVERY. (2019). Artist Richard Long's groundbreaking A line made by walking [Foto]. Geraadpleegd van <https://publicdelivery.org/richard-long-line-made-by-walking/>
15. Wikipedia. (z.d.). De wandelaar boven de nevelen [Foto]. Geraadpleegd van https://nl.wikipedia.org/wiki/Der_Wanderer_über_dem_Nebelmeer
16. Michavila, x. (2012). Jørn Utzon. Bagsværd Church #18 [Foto]. Geraadpleegd van https://www.flickr.com/photos/ximo_michavila/op1zrf-5fY8TQ
17. The Wall house. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <https://es.wikiarquitectura.com/edificio/wall-house-2/>
18. He , P. (z.d.). Collector & Co [Foto]. Geraadpleegd van <https://nl.pinterest.com/pin/456059899740673619/>
19. BRION CEMETERY IN CONCRETE BY CARLO SCARPA. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <http://homeli.co.uk/brion-cemetery-in-concrete-by-carlo-scarpa/>
20. Journal Atlas. (z.d.). La Congiunta [Foto]. Geraadpleegd van <http://hiddenarchitecture.net/la-congiunta/>
21. CASTELVECCHIO MUSEUM STAIRS CLIPART. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <https://4570book.info/amazing-cliparts/castelvecchio-museum-stairs-clipart.htm>
22. De architect. (2010). Strandtrappen op Tweede Maasvlakte [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.dearchitect.nl/projecten/strandtrappen-op-tweede-maasvlakte>
23. atlasofplaces. (z.d.). Atelier Peter Zumthor & Partner AG Shelter Roman Archaeological Site [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.atlasofplaces.com/architecture/shelter-roman-archaeological-site/>
24. Rodríguez, E. (2010). Peter Zumthor - Haldenstein [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.flickr.com/photos/erico/5093819705/in/photostream/>
25. atlasofplaces. (z.d.). Atelier Peter Zumthor & Partner AG Shelter Roman Archaeological Site [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.atlasofplaces.com/architecture/shelter-roman-archaeological-site/>
26. Vereniging Gepensioneerden Jeroen Bosch Ziekenhuis. (2013). Provinciehuis en diner in restaurant Croy de Pettelaar [Foto]. Geraadpleegd van <https://gepensioneerdenjbz.nl/Archief/2013/provinciehuis.html>
27. archdaily. (z.d.). Kolumba museum [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/72192/kolumba-museum-peter-zumthor/17-custom/>
28. Reponen, J. (2015). THIS THE FONDAZIONE QUERINI STAMPALIA DOOR DESIGNED BY CARLO SCARPA [Foto]. Geraadpleegd van <http://www.johannesreponen.com/journal/2015/11/29/toda-this-the-fondazione>

- ne-querini-stampalia-door-designed-by-carlo-scarpa
29. Architectuur centrum amsterdam. (z.d.). Olifantenverblijf ARTIS [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.arcam.nl/olifantenverblijf-artis/>
30. Mahlisuh. (2010). Tomba brion-vega [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.flickr.com/photos/mahlisuh/5273263270/>
31. CARLO SCARPA: NOBLE CONCRETE AT THE BRION CEMETERY. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.cadememi.com/itineraries-veneto-what-to-do-villas-and-more/carlo-scarpa-noble-cement-at-the-brion-grave>
32. Atlante Architettura contemporanea. (z.d.). Extension of the Canovian gipsothèque [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.atlantearchitettura.beniculturali.it/en/ampliamento-della-gipsoteca-canoviana/>
33. Archidaily. (z.d.). Koshino house [Foto]. Geraadpleegd van https://www.archdaily.com/161522/ad-classics-koshino-house-tadao-ando/5107fc4eb3fc4b27200000c3-ad-classics-koshino-house-tadao-ando-photo?next_project=no
34. La Plaça dels Països Catalans. (z.d.). [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.pinterest.se/pin/524387950333228701/>
35. Groninger Museum. (z.d.-b). Groninger Museum [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.groningermuseum.nl>
36. archidaily. (z.d.-c). Nursery in Buhl / Dominique Coulon & associés [Foto]. Geraadpleegd van https://www.archdaily.com/784433/nursery-in-buhl-dominique-coulon-and-associes?ad_medium=widget&ad_name=recommendation
37. Khour, c. (z.d.). Flexible space: AW Architects [Foto]. Geraadpleegd van <https://architecturenow.co.nz/articles/flexible-space-aw-architects/#img=1>
38. archidaily. (z.d.-a). French School Cape Town / Kritzinger Architects [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/781696/french-school-cape-town-kritzinger-architects>
39. archillect. (z.d.). Tomba brion [Foto]. Geraadpleegd van <https://twitter.com/archillect/status/895910175844032512/photo/1>
40. archidaily. (z.d.). Mountain Dwellings [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/15022/mountain-dwellings-big/500f382628ba0d0cc700217f-mountain-dwellings-big-image>
41. archidaily. (z.d.-a). AD Classics: La Muralla Roja / Ricardo Bofill [Foto]. Geraadpleegd van <https://www.archdaily.com/332438/ad-classics-la-muralla-roja-ricardo-bofill>
42. residencyunlimited. (2019). Graciela Cassel: exhibits in Inversions: Contemporary Art Inspired by the Architecture of Louis Kahn [Foto]. Geraadpleegd van <http://www.residencyunlimited.org/graciela-cassel-inversions-con-temporary-art-inspired-by-the-architecture-of-louis-kahn/>

Wachten op hoog water, Jan ketelaar, foto Ben ter Moll

